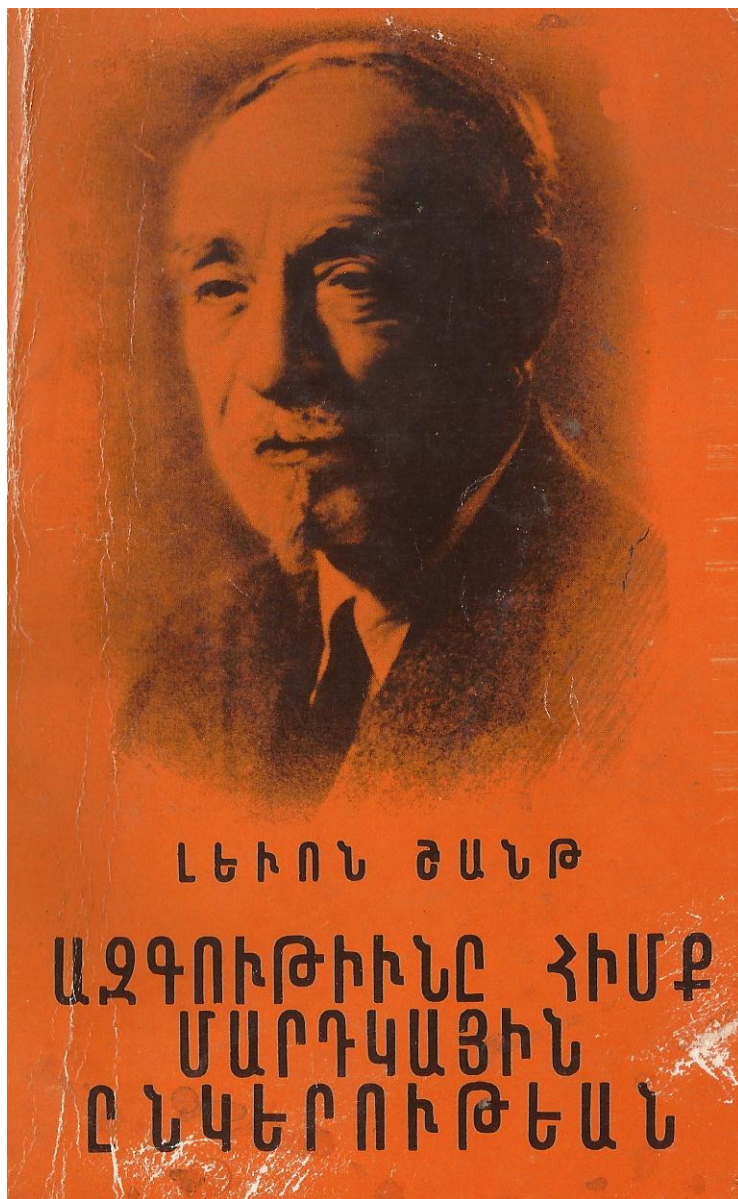

ԼԵՒՈՆ ԺԱՆԹ

ԱԶԳՈՒԹԻՒՆԸ ՀԻՄՔ
ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ
ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՄԱՏԵՆԱՀԱՐ

Հ. Յ. Դ. ՋԱԽԱՐԵԱՆ

ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ԹԻԻ 3

ԱԶԳՈՒԹԻՒՆԸ ՀԻՄՔ
ՄԱՐԴԿԱՑԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

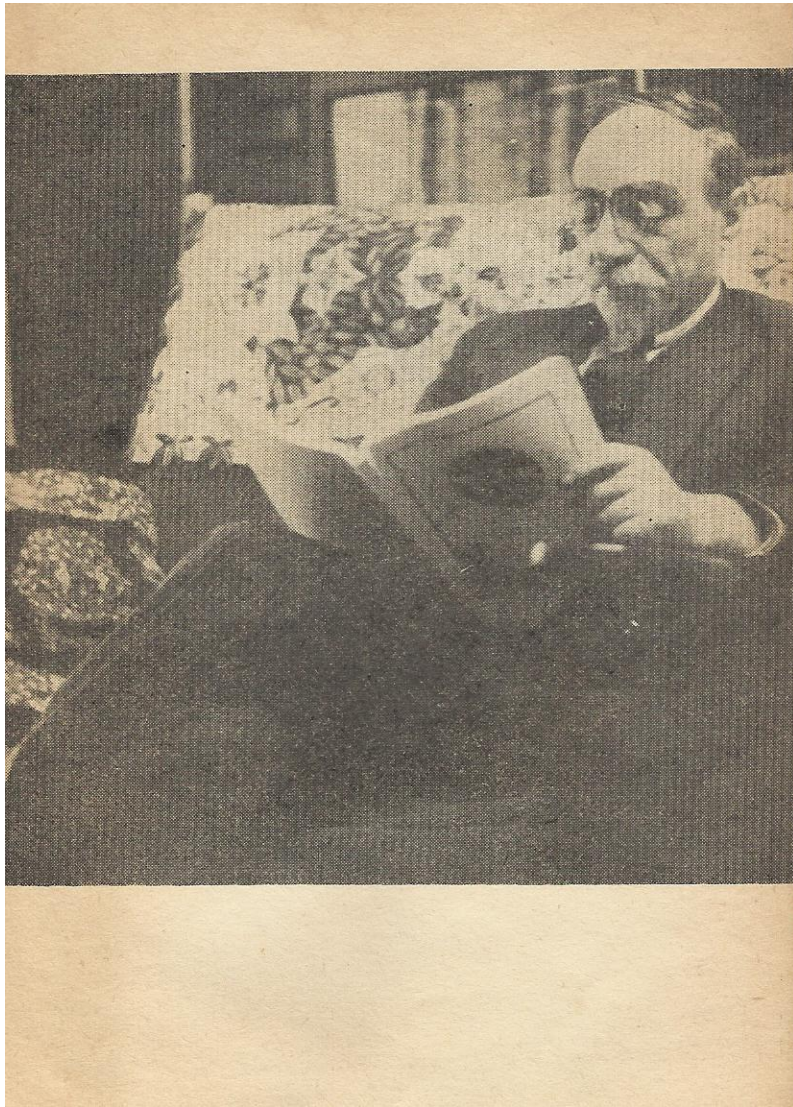
ԼԵՒՈՆ ՇԱՆԹ

ԱԶԳՈՒԹԻՒՆԸ ՀԻՄՔ
ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ
ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

(Ժխտում մեր շուրջի
ապագային քարոզչութեան)

1979
ՊԵՂՐՈՒՔ

Այս ուսումնասիրութիւնը գրուած է 1922ին, Մոնթփելիէ,
եւ առաջին անգամ տպուած «Հայրենիք» ամսագրին մէջ,
սպա հեղինակի ամբողջական երկերու Ե. հատորին մէջ:

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Երբ ձեռնարկուեցաւ Հ. Յ. Դ. Զաւարեան Ուսանողական Միութեան մատենաշարի հրատարակութեան, գլխաւոր նպատակն էր նիւթը հայթայթել հայ երիտասարդութեան քաղաքական եւ գաղափարական պատրաստութեան:

Նպատակը կը մնայ միշտ նոյնը:

Քրիստափոր Միքայէլեանի «Յեղափոխականի Մտքերը» եւ Գարեգին Խաժակի «Ի՞նչ է Ազգութիւնը» հատորները յաջորդաբար հրատարակութեան յանձնելով, գիտէինք թէ հսկայական նպաստ մը պիտի չբերենք հայ գրքին տարածման, մանաւանդ գաղափարական եւ քաղաքական հարցերով կատարուած հրատարակութեանց մարզէն ներս: Նոյն ատեն սակայն նուազագոյն համոզումը ունէինք, որ մեր չնչին լուման ի սպաս դրած կ'ըլլանք հայ քաղաքական մտածողութեան վարզացման:

Սփիւռքի մեր իրականութիւնը ենթակայ է ուժգին ցնցումներու: Մեզ շրջապատող պայմանները հայ երիտասարդութեան առջեւ բաց կը պահեն գաղափարական եւ քաղաքական միջազգային ամէն տեսակի հոսանքներու դուռները: Տակաւի՛ն, մեր ուսանողութիւնն ու երիտասարդութիւնը շատ յա-

Ճախ կ'ենթարկուին այդ հոսանքներուն, այս կամ այն պատճառներով, յաճախ կը մոլորին, ու կը մոռնան հիմնականը, կարեւորը, եւ կը վբաղին երկրորդական ու մակերեսային հարցերով:

Գաղափարական ու քաղաքական հարցերու բիրեղացումը, սկզբունքներու յստակացումը, կեց-ուածքներու ճշգրտացումը, հրամայական պահանջներ են այսօր Սփիւռքի մեր իրականութենէն ներս:

Եւ ճիշդ այդ նպատակով, ուսանողութիւնը, մանաւանդ դաշնակցական ուսանողութիւնը մեծ դեր ունի կատարելիք:

Կը հաւատանք, որ այս հրատարակութիւնը, կու գայ իր նպաստը բերելու այդ դերի ամբողջացման:

Հ. Յ. Դ. Զաւարեան Ուսանողական Միութեան 75ամեակին առիթով հրատարակուած այս հատորը յատկացուած է ազգի եւ հայրենիքի գաղափարին, որուն մասին աշխատասիրութիւններ ունին դաշնակցական մտաւորականներ, հրատարակուած առանձին հատորներով կամ մամուլի մէջ:

Այս հատորով կը հրատարակուի Լեւոն Շանթի «Ազգութիւնը Հիմք Մարդկային Ընկերութեան» գործը, գրուած 1922ին, առաջին անգամ տպուած «Հայրենիք» ամսագրին մէջ եւ երկրորդ անգամ հեղինակին ամբողջական երկերուն Ե. հատորին մէջ:

Այս հատորը. ու հետագային հրատարակուելիք աշխատասիրութիւնները կրնան իրենց մէջ ունենալ կարգ մը վիճելի հարցեր, ըստ ընկերային թէ գաղափարական սկզբունքներու հոլովոյթին: Բնականաբար, այս երեւոյթը ոչ մէկ ձեւով կ'արժեզրկէ տուեալ մտաւորականներու աշխատանքները, այլ ընդհակառակն շեշտակի պահանջ կը դնէ երիտասարդութեան եւ նոր մտաւորականութեան դիմաց, նուիրուելու գաղափարական եւ ընկերային հարցերու քննարկման:

Մեր իրականութիւնը կարիքը ունի այդ աշխատանքին:

Հ. Յ. Դ. ԶԱԻԱՐԵԱՆ
ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Այս գիրքի հրատարակութեան առթիւ պարտք կը զգանք մեր շնորհակալութիւնը յայտնել բոլոր այն նախկին գաւարեանականներուն, մեր կուսակցական ընկերներուն քէ բարեկամներուն, որոնք իրենց նիւթական օժանդակութեամբ կարելի դարձուցին այս հատորին հրատարակութիւնը:

Ա.

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Ազգային զգացումը, ինչպէս եւ ազգութեան
զազաւիարի գնահատումը չա՛տ պղտորուած ու
խանդարեալ է մեր մտաւոր դասակարգին մէջ
վերջին երեսուն-քառասուն տարիներու ընթաց-
քին

Տարբեր է հարցը ժողովուրդի լայն շերտե-
րուն համար: Բուն իր հոգին վրայ ապրող երկրի
ժողովուրդը ո՛չ ազգասիրական յափշտակութիւն-
ներն ու ծիծաղելիութիւնները կը ճանչնայ, ո՛չ ալ
հակազգային զգացումներու համար տեղ ու հաս-
կացողութիւն կայ անոր առողջ հոգիին մէջ. ան
հայ մարդն է, որ կը տառապի իր հայ ըլլալուն
համար ու կը մաքառի հայ մնալու համար՝ ա-
ռանց երկար-բարակ դատողութիւններու եւ
ցուցադրութեան, բնականօրէն, պարզօրէն, իր
կեանքն է, իր դոյութիւնը: Մինչ զաղութներու
ժողովուրդը կարուած իր հոգէն ու ջուրէն, հե-
ռու իրականութենէն ու դէպքերուն անմիջական
մասնակցութենէն, այրող ու անհանդիստ կարօ-
տի մը մէջէն կը տեսնէ ամէն բան եւ այլազան
գոյներով. որով եւ աւելի խօսուն, աւելի աղմը-
կոտ ու ցուցադիր զգացում մը ունի դէպի իր բա-

ցակայ հայրենիքն ու ազգութիւնը. այնպէս որ աւելի շուտ պատճառ ունինք գանգատելու անոր հիւանդոտ ազգասիրութենէն, քան ազգային զգացումի տկարացումէն:

Այդ տկարացումը անվիճելի է սակայն մեր մտաւոր ըստած դասակարգին մէջ եւ պատճառն ալ շատ պարզ: Քիչ-չատ ուսում առած մարդը մշտական չիման մէջ է իր ժամանակի ընթացիկ գաղափարներուն հետ. եւ ինչքան ալ հարեւանցի ու մակերեսային ըլլայ չիումը, այդ գաղափարները կը դառնան այն աղբիւրը, ուրկէ ինքը կը վերցնէ կեանքը ըմբռնելու եղանակը:

Վերջին երեսուն-քառասուն տարիները սոցիալիզմի(*) տիրապետութիւնն էր. այսինքն վարդապետութեան մը, որ ամբողջովին յենուած է տնտեսական դասակարգերու բաժանման վրայ, կ'ուսումնասիրէ կապիտալի(**) ու բանուորութեան միջեւ եղած ներկայ ու ապագայ պայքարը եւ որուն նպատակն է սրել, հասունցնել ու արագացնել այդ երկու հաստուածներուն միջեւ եղած կռիւն ու ընդհարումը: Ինքնին, ուղղակի կերպով ազգութեան դէմ ոչինչ չունի սոցիալիզմը. բայց երբ իր բոլոր ուժովը կը հրահրէ ժողովուրդի մը տարբեր մասերուն միջեւ եղած շահերու ու ձգտումներու հակադրութիւնը, բնականօրէն ազ-

(*) Ընկերավարութիւն:

(**) Դրամագլուխ:

զային կապը կը խախտի, կը թուլնայ, կը դու-
նաթափի, եւ ազգային արժէքներն ալ կը գնա-
թափին:

Միւս կողմէն՝ անընդհատ պրոպականդ(*) կը
մղուի բոլոր երկիրներու «աշխատաւորութիւնը»
իրար կապելու եւ միահամուռ դրոշ տալու հա-
մար կապիտալի վրայ, խորտակելու համար բո-
լոր արդեւիքները, որ բանուորը բանուորէն կը զա-
տեն, կտրտելու համար բոլոր կապերը որ բան-
ուորը ոչ-բանուորին կը կապեն: Այս գաղափա-
րով բռնկած ու այդ գաղափարի համար ոգորոզ
պրոպականտիստի մը, հրապարակագրի մը կամ
մասենադրի մը հոգիին մէջ, երբ մանաւանդ հոն
աւելի խանդավառութիւն կայ, քան մտաւոր հա-
սունութիւն՝ ազգային գոյութիւնը, ազգային ինք-
նութիւնը, ազգային բաժանումները թշնամի ե-
րեւոյթի մը հանդամանքը կը ստանան:

Իսկ երբ դասակարգային ու տնտեսական այդ
սլայքարը տեղի կ'ունենայ Արեւելքի նման խառ-
նազգ միջավայրի մը մէջ, ինչպէս է Բագու, Բա-
թում, Թիֆլիս, Պոլիս եւ մեր հայրենիքը, ուր
ազգային կռիւը կը մղուի միաժամանակ դասա-
կարգայինէն անհամեմատ կարեւոր չափերով ու
թափով, խաչաձեւելով ու խաթարելով միւսի ա-
զատ շարժումները, զարմանալու չափ չափ բան
չի մնար, եթէ ազգային դրօշակը կը դառնայ ա-

(*) Քարոզչութիւն:

տելութեան, հալածանքի ու հայհոյանքի առարկայ:

Արդ՝ այս ազդեցութիւններուն կամ անոնց արձագանգին տակ ի՞նչ ձեւ է ստացած ազգայինի ու ազգութեան ըմբռնումն ու գնահատումը մտաւորականի մը հոգիին մէջ:

Ամենէն առաջ կայ թարմ ու գեռ չգործադրուած ուժեր ունեցող հոգեկան ընդհանուր տրամադրութիւն մը, որ սովորաբար կապուած է նաեւ թարմ տարիքի հետ: Երջանիկ պատանութիւնը չի սիրեր աչքի տակի երեւոյթները, մօտակայ գոհհիկ իրականութիւնը: Ան կը սիրէ բարձրանալ վերերը, սաւառնիլ իր շինած ու երեւակայած աշխարհներուն մէջ: Ան կը պաշտէ բացարձակը, յաւիտենականը, ծայրայեղը ու գլուխ չունի թերատ ու անցողակի բաներու: Անոր համար անցեալը հեքիաթ մըն է միայն եւ ո՛չ ներկայի ու ապագայի հիմքը: Անոր համար ներկան պատահական շրջան մըն է միայն ձանձրալի ու անկարեւոր: Կարեւորը ապագան է. այն լուսաւոր, այն արդար, այն գեղեցիկ ապագան, որուն ինքը կը հաւատայ իր սրտին խորքէն: Վե՛րջ ամէն մարդկային թշուառութեան ու տառապանքի. վե՛րջ մարդկային դազանութեան, արեան, յաւիւրջտակութեան ու պատերազմի. վե՛րջ ամէն չահագործումի, անհաւասար ու անբնական աշխատանքի. բոլոր մարդիկ՝ հաւասար ու նման իրար իրենց տնտեսական պայմաններով, կրթական վի-

ճակով ու ամէն իրաւունքներով. ո՛չ իշխող ո՛չ իշխուած, ո՛չ ճնշող, ո՛չ ճնշուած. ամէնուն աշխատանքը՝ նոյն չափով, ամէնուն կեանքը՝ նոյն յարմարութիւններով. եւ ամէնքը իրար կապուած եւ ամէնքը իրարու հիւսուած՝ մեծ համամարդկային բախտաւոր գոյութիւն մը ունենալու համար:

Այս արքայութեան տեսութեամբը յափշտակուած հոգիի մը համար ի՞նչ չնչին ու ճզճիմ հարցեր են «հայրենիք» ըսուած հոգի մասնաւոր կըտորի մը համար իրար գլուխ պատռելը, լեզուի ու կրօնի նման անհատական բաներու շուրջ վիճելը եւ ազգային աւելի եւս անիմաստ բաժանումներն ու խնդիրները:

Մենք անցնինք աւելի հասուն, աւելի դրական ու աւելի տեսական միտք ունեցողներու ըմբռնումին: Ի՞նչ է անոնց ըսածը:

«Մարդիկ ապրեր են դարեր ու դարեր տոհմերով ու ցեղերով եւ ազգութիւն չեն ճանչցած: Կազմեր են ահագին պետութիւններ ամէն տեսակի ազգեր իրարու խառնած, ուր դեր է ունեցեր միայն պետական շահը եւ անհատական շահը: Ազգային միութեան գաղափարը եւ ատոր կապուած ազգային զգացումը համեմատաբար շատ նոր հնարուած բան է. եւ գլխաւորապէս վերջին դարերու ուժեղ թագաւորներու ջանքերովը՝ իրենց բացարձակ միապետութեանը սկզբունքային տեսական հիմք մը տալու համար, ինչպէս եւ իրենց

հողերը «կլորցնելու» հրաշալի պատրուակ մը .
 միւս կողմէն ալ ազգային սկզբունքը համարելով
 ամբողջ ժողովուրդը հպատակութեան մէջ պա-
 հելու եւ շահագործելու նոր սանձ մը : Իսկ հիմա
 այդ ազգութեան գաղափարին վրայ հեծեր են
 կապիտալիստները եւ ազգային տնտեսութիւնը
 քարճրացնելու դիմակին տակ՝ կը ստիպեն իրենց
 երկրի բանուորութիւնը . եւ այդ ճնշման տակ
 արտադրուած ապրանքներուն նոր շուկաներ ձեռք
 բերելու համար կը սարքեն պատերազմներ , կը
 վարեն գաղութային քաղաքականութիւն , քամե-
 րով թէ իրենց աշխատաւորութիւնը եւ թէ հեռա-
 ւոր դժբախտ ժողովուրդներ : Ազգային գաղափա-
 րը իր ծնած օրէն եղեր է եւ է մի'շտ ժողովուրդ-
 ները խուզելու եւ կեղեքելու միջոց մը , իսկ զա-
 նազան ժողովուրդներու մէջ կռուի ու ընդհար-
 ման պատճառ , ճիշդ այնպէս , ինչպէս եւ կրօն-
 ները : Բռնութեան ու կապիտալիզմի դործիքն են
 ատոնք , եւ բռնութեան ու կապիտալիզմի վերաց-
 ման հետ ալ պէտք է վերանան : Յամենայն դէպս
 ո՛չ մէկ ազդեցութիւն չպիտի ունենան պետա-
 կան կեանքին ու կազմութեան վրայ : Պետութիւ-
 նը պէտք է զատուի ազգութենէն , ինչպէս արդէն
 զատուած է կրօններէն : Ազգութիւնը չա՛տ-չատ
 անհատական համակրանքի ու հակակրանքի խըն-
 դիր է , կախուած անհատի հաճոյքէն ու կամքէն :
 Եղի՛ր ինչ կրօնքի որ կ'ուզես , խօսէ՛ ինչ լեզուով
 որ քեզի հաճելի է , դաւանէ՛ քեզի ա՛յն ազգու-

թեան, որուն որ սիրտդ կը քաշէ. ճիշդ այնպէս, ինչպէս որ քու անձնական գիտնալիք բանդ է պատկանիլը այս կամ այն երաժշտական ընկերութեան կամ մարմնամարզական ակումբին: Իսկ հանրային, պետական կեանքը պէտք է հիմնուի աշխատանքներու տնտեսական փոխ-յարաբերութիւններուն վրայ, քանի որ մարդկային ամբողջ զարգացումն ու քաղաքակրթութիւնը ինքը արդիւնք է մարդոց տնտեսական պայմաններուն, այսինքն՝ մարդու զբաղումին, արդիւնաբերածին եւ այդ արդիւնաբերութեան շարժումին ու բաշխումին»:

Կայ եւ երրորդ ստուար խումբ մը, որ բնաւ համոզուած է, թէ աշխարհիս երեսին ամէն բան միայն տնտեսական պայմաններու վրայ է հիմնուած եւ որոշ կերպով կը զգայ այն խոր կապը, որ կայ իր եւ իր ազգակիցներուն միջեւ: Բայց եւ այնպէս այն աստիճան ազդուած է վերի ու վերինի նման դատումներէ, որ պղտորուած է իր մտածումը եւ երկուութեան մէջ է իր հոգին. աւելի կը գերադասէ այդ հարցերը յատ չորրփրել: Չէ՞ որ «սանդիմենդալ»(*) բաներն են վերջապէս եւ յետադիմական, հակառակ ժամանակի ոգիին, եւ նե՛ղ գաղափարներ. կամ դո՞ւք այդպէս են նրկատուած իր աւելի կտրուկ ընկերներու, դրացիներու եւ կուսակցութիւններու կողմէ:

(*) Զգացական:

Ահա՛ ազգային ինչ ըմբռնում եւ հոգեկան ինչ վարանք կը ներկայացնէ մեր արդի «մտաւոր» դասի մէկ բաւական խոշոր հատուածը: Խի՛ստ զգալի կորուստ մը մեր ազգային մաքառման միջոցին եւ խի՛ստ շուրջ ուժերու վատնում մը մեզի նման փոքրիկ ժողովուրդի մը համար: Ծի՛շդ է, ատոնցմէ շատերը աւելի ուշ, տարիքի ու փորձառութեան աճումին հետ կուգան ինքնին դէպի ազգային արժէքներու եւ ազգութեան աւելի ուղիղ գնահատումը եւ աւելի խոր ըմբռնումը, բայց եւ այնպէս պարտք կայ ամէնուս վրայ օժանդակելու, որ արագ ու լայն չափերով կատարուի այդ սթափումը:

Իրա՞ւ, այդպէս պատահական ու անցաւոր բա՞ն մըն է ազգն ու ազգայինը: Իրա՞ւ է, որ երէկուան ծնունդ է ան ու վաղը դատապարտուած է մահուան: Իրա՞ւ է, որ կեղեքողներու եւ բռնակալութեան զէնքն է անիկա եւ քաղաքակրթութեան զարգացման հետ պէտք է դառնայ անհատի քմայքէն կախուած աւելորդ հազուստ մը:

Այն ժամանակ յանուն ինչի՞ է, որ կը կրէ հայ ժողովուրդը իր այս անպատմելի տառապանքը եւ անօրինակ խաչելութիւնը, եթէ որեւէ ճշմարտութիւն կայ այդ մարդոց ըսածին մէջ: Եթէ ազգութիւնը այդ աստիճան արհամարհելի բան մըն է ու անկարելի մարդկային զարգացման հա-

մար, աւելի լաւ չէ՞, որ այդ պարոնները եւ այդ պարոններուն հետն ալ ամբողջ հայ մտաւորականութիւնը քարոզեն մեր ժողովուրդին, որ ձեռք վերցնէ իր հայութենէն ալ, քրիստոնէութենէն ալ, դառնայ թուրք, քուրտ ու պարսիկ, ձուլուի, միանայ անոնց հետ. կամ երթայ թափուի եւրոպական ժողովուրդներու ծովուն մէջ, խառնուի ու վերջանայ, եւ ազատուի իր վզին ինկած այս սոսկալի լուծէն, այս դարաւոր նահատակութենէն:

Բայց զարմանալի է, որ այդ քարոզը ոչ-ոք չի կարդար, ո՛չ իսկ ազգութիւնը հեզնող ու ապաղախնացած պարոնները: Ինչո՞ւ: Եւ ինչո՞ւ ինքը ժողովուրդը կը ծառանայ այդ գաղափարին դէմ եւ դարեր ու դարեր կը մաքառի, կը տուայտի ու կը ծուատուի իր ուժերուն ու կարողութեան ներածէն չափազանց անդին իր ինքնութիւնը պահպանելու յամառ ջանքերով. եւ իսկոյն աւելցնեմ՝ ինչպէս բոլոր միւս ժողովուրդները:

Ամէն կենդանական բնազդ անհրաժեշտութեան մը ծնունդ է ու կը ծառայէ կեանքի ու գոյութեան նպատակներուն: Այդպէս ալ ամէն ընկերային բնազդ անհրաժեշտութիւն մըն է հանրային կեանքի համար եւ քաղաքակրթութեան պահպանումին ու զարգացմանը կը ծառայէ:

Եւ երբ բոլոր ժողովուրդները բոլոր ժամանակներուն մէջ այդպէս յամառ ու ամուր կպած են իրենց երկրին, իրենց անկախութեան, իրենց

լեզուին ու կրօնին, վարք ու բարքին, սովորութիւններուն, նիստ ու կացին, վերջապէս այն ամէնուն, ինչ որ ազգային կ'անուանենք, կը նշանակէ, թէ հոտ շատ աւելի հիմնական, բնական, մեծ դեր ունեցող եւ անհրաժեշտ երեւոյթ մը կայ մեր առջեւը, քան հարստահարիչներու հնարած վարպետութիւնը կամ անհատներու քեֆէն կախուած սանդղիմենդալութիւն մը, ինչպէս որ այդ մարդիկը համոզել կ'ուզեն ինքզինքնին ու մեզի:

Բ.

ԲՆՈՒԹԵԱՆ ՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԲԵՐԱԾ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ինչո՞վ է, որ ժողովուրդ մը ուրիշ ժողովուրդներէն կը զանազանի եւ ինչո՞վ է որ, ընդհակառակը, նոյն ժողովուրդի անդամները կապուած են իրարու:

Բնականաբար ամենէն առաջ ծագումը, արեան կապը, նոյն նախահայրերէն առաջացած ըլլալը, ցեղը: Ընտանիքն ու ազգակցութիւնը ամենէն նախնական ու բնական կապն են մարդոց մէջ: Եւ իրենց ծագումը մէկ ազբիւրէ մը ըլլալու միտքը այն աստիճան հարազատ ու անհրաժեշտ է եղած հետզհետէ գիտակցութեան եկող

Ժողովուրդներուն, որ ամէն մէկը իր ինքնութիւնը եւ իր մասերու փոխադարձ կապը բացատրելու համար ստեղծեր է, բանաստեղծեր է իրեն համար նախահայր մը, տալով անոր նոյն ժողովուրդին անունը եւ նոյն ժողովուրդի հոգիին համապատասխան հերոսական գործեր:

Այսպէս օրինակ, մեր Հայկի սքանչելի առասպելը, ուր, եթէ խորը նայինք, Հայ ժողովուրդի ամբողջ պատմութիւնն է մարմնացած, այսինքն Հայ ժողովուրդի յամառ ու յաւիտենական մաքառումը իր ինքնուրոյնութիւնն ու ազատութիւնը ձեռք բերելու համար: Հայկ է Հայ-իկ, այսինքն Հայ մը, ինչպէս Արմեն-ակ՝ արմեն մը, նոյն ձեւով Հնդ-իկ, պարս-իկ:

Բայց այդ տեսակ զտարիւն ցեղեր չատ հազուադէպ են նոյնիսկ մարդու ամենանախնական համախմբումներուն մէջ: Իրենց մշտական կռիւներու ընթացքին բռնուած գերիները, տուն ընդունուած ծառայողները, հիւրերը, պաշտպանեալները հետզհետէ կ'ընտանենան, կ'ամուսնանան եւ մէկ-երկու սերունդ ետքը կը դառնան նոյն ցեղի մաս: Դրացի ցեղեր, երբ կը յաղթեն, կուգան ոտքի տակ կուտան, կը բռնաբարեն ու կ'երթան. կամ կը նստին ու սերունդէ սերունդ կը խառնուին հին ցեղին: Եւ եթէ պատմութեան լոյսովը մօտենալ կարողանանք ամէն մէկուն, ժողովուրդը չկայ հիմա, որ քանի մը ժողովուրդներու խառնուրդ չըլլայ, որոնք իրենց կողմէն խառնուրդ մըն են,

ով զիտէ, ինչ յայտնի ու անյայտ ցեղերու ու տարրերու:

Այդ միեւնոյն պատճառով ժողովուրդի մը զանազան մասերը նոյն ու նման խառնուրդ չեն ներկայացներ: Մէկ մասին մէջ այսինչ ցեղը աւելի է շեշտուած ու չկայ կողմնակի տարրերու արիւնը, մինչ միւս մասին մէջ ցայտուն են ցեղազրական բոլորովին այլ տարրերու գծերն ու յատկութիւնները:

Այնպէս որ, առանց նուազեցնելու ժողովուրդի մը ծագման ու կազմաւորման մէջ այսինչ ու այնինչ ցեղերու բերած արեան մեծ դերը, եւ ընդհանուր առմամբ ընդունելով, որ ժողովուրդ մը կը տարրերի միւս ժողովուրդներէն ցեղազրական իրեն յատուկ բաղադրութեամբ մը, չե՛նք կրնար ըսել սակայն, թէ ազգի մը բոլոր մասերն ու անհատները կապուած են իրարու նոյն ու նման ցեղային կազմով ու ծագումով. յամենայն դէպս երբե՛ք նոյն չափով ու նոյն աստիճանի:

*
**

Յեղէն ետքը տեղը:

Ժողովուրդի մը ապրած տեղի դիրքը, բարձրութիւնը, գօտին, լեռներուն կազմը, ջրային աւազանները, կլիման եւ ուրիշ բազմաթիւ աշխարհազրական յատկութիւնները հիմնական կարեւորութիւն ունին, ինչպէս ընդհանրապէս գործարա-

նաւոր մարմիններու բոլոր երեւոյթներուն, այնպէս ալ մասնաւորապէս մարդկային կեանքի գոյութեանն ու կազմաւորմանը վրայ: Թէ ժողովուրդ մը ինչէ՞ն եւ ինչպէ՞ս կը հանէ իր ուտեստը, թէ ի՞նչ կ'ընէ, ի՞նչ կը տեսնէ, ի՞նչ կը մըտածէ, եւ կը մտածէ՞, գիւրթն ձեռք կը բերէ իր հացը, թէ՞ մեծ աշխատանքով ու հնարամտութեամբ, այս բոլորը կախուած են շրջապատող բնութենէն: Իսկ այս բոլորը իրենց կնիքը կը դնեն ժողովուրդի նիստ ու կացին, սովորութիւններուն, բարքին, ինչպէս եւ համայնական, դասակարգային եւ իրաւական ըմբռնումներուն ու կազմութեանը վրայ: Ժողովուրդի մը մեծութեան ու անկման, ծաւալման ու կծկումին, յաջողութիւններուն ու ձախողանքին մայրը նորէն իր ապրած երկրին դիրքն է ու վիճակը եւ այդ գիւրքին զուգորդուող պատմական պայմանները:

Մեր հայրենիքի ամէն ուղղութեամբ վազող ու իրար կտրտող բարձր ու հպարտ լեռներուն կը պարտինք մինչեւ հիմա մեր ինքնութեան պահպանումը եւ մեր տոկունութիւնը այս աստիճանի քաղաքական աննպաստ պայմաններուն մէջ: Բայց այդ լեռներուն կը պարտինք նաեւ մեր նախարարներու բաժանականութիւնը եւ ուժեղ պետական ամբողջութիւն մը կազմել չկարողանալնիս: Պոստոսի սեպ իջնող ու պատնէշի նմանող բարձր լեռնաշղթային կը պարտինք, որ երբեք չենք կրցեր հասնիլ ծովուն, չենք ունեցեր յենարան մը

Թուրանական հորդաներու վիժումներուն ատեն , ուր գոնէ մասամբ ամփոփուիլ կարողանայինք . մնացեր ենք ամէն տեղ ճամբու վրայ , ենթակայ անոնց վայրագութիւններուն ու ողողումին . կտրուեր ենք մեր ազգակից ու հոգեկից արեւմտեան ժողովուրդներէն ու ընկղմեր ենք Թուրան-մահմետական ծովուն մէջ : Մեր հայրենիքի աշխարհադրական-պատմական դերքին կը պարտինք , ու մեր երկիրը պատերազմի յաւիտենական դաշտ մըն է եղած սկիզբէն ի վեր , որովհետեւ ինկած է եղեր ամէն անգամ երկու խոշոր պետութիւններու եւ յաճախ երկու հակադիր քաղաքակրթութիւններու իրար ընդհարումով սահմանին վրայ :

Հայրենիքը իր գետնի տակովն ու երեսովը անշուշտ որ շատ մեծ դեր ու ազդեցութիւն ունի իր մէջն ապրող ժողովուրդի գոյութեան , տնտեսութեան , կազմութեան ու պատմութեան բոլոր կողմերուն վրայ : Եւ այդ կապերով ան կը փնջէ ամբողջ ժողովուրդն իրար : Եւ իբրեւ անոր կերակրողն ու ամբողջ կեանքի կենսակիցը , ինչպէս եւ անոր փառքին , յիշատակներուն եւ մեռեալներուն հանգստարանը , կը դառնայ ամբողջ ժողովուրդի սիրոյն , յարգանքին ու պաշտամունքին առարկան , որով եւ ամէնքը իրար զօդող նոր կասկած :

Բայց պէտք չէ մոռնալ ե՛ւ հետեւեալը : Նախ՝ քիչ չի պատահիր , որ նոյն հայրենիքին մէջ եւ

նոյն պայմաններուն տակ կ'ապրին միասին բո-
լորովին տարբեր ցեղեր ու ժողովուրդներ, թէեւ
իրարու կից եւ երբեմն խառն, բայց ամէն մէկը
իր ուրոյն կեանքով: Երկրորդ՝ քիչ չի պատա-
հիր, որ ժողովուրդի մը խոշոր հատուածները
կ'երթան ապրելու օտար երկիրներու տակ, կը
կազմեն հզօր դաշութներ, կ'ապրին դարերով ա-
ռանց սակայն օտարանալու իրենց մայր ժողո-
վուրդէն: Երրորդ՝ հայրենիք ըստածը բաւական
առաճգական ամբողջութիւն մըն է, աջէն ու ձա-
խէն կ'երկարի ու կը սեղմուի դարերու ընթաց-
քին: Բաւական է ակնարկ մը նետենք պատմական
ատլասի մը վրայ, ո՛ր ժողովուրդինը որ կ'ու-
զենք, համոզուելու համար, թէ ի՞նչ անհաւատա-
լի ձեւափոխութիւններ ունի իր սահմանագիծը:
Եւ վերջապէս՝ հայրենիքի մը բոլոր մասերը աշ-
խարհագրական նոյնութիւն չեն ներկայացներ,
ունին իրենց տափն ու անտառը, ցած ու բարձր,
ծովային ու լեռնային մասերը: Ուրիշ խօսքով ժո-
ղովուրդի մը զանազան մասերը ենթակայ չեն
նոյն աշխարհագրական ազդակներուն:

Այնպէս որ առանց ժխտելու աշխարհագրա-
կան քանի մը հիմնական ու էական գործօններու
ազդեցութիւնը ժողովուրդի մը ամբողջութեանը
վրայ ընդհանուր առումով, ինչպէս եւ ընդունե-
լով, որ ամէն ազգի գոյութեան հետ կապուած է
բնականօրէն որոշ երկրամաս մը, չենք կրնար ը-
սել սակայն, թէ հայրենիքն է ազգերը իրարմէ

դատողը, ո՛չ ալ մանաւանդ, թէ աշխարհագրական եւ անկէ բխող տնտեսական պայմաններն են ժողովուրդի մը մասերն ու անդամները իրարու կապողը :

Յեղային ու աշխարհագրական գործօններու հիւսածն է ժողովուրդի մը ֆիզիքական ու հոգեկան կազմը : Մազի ու մորթի գոյնը, աչքերը, դիմադծերը, դանկի կազմութիւնը, ձեռք ու ոտքի երկարութիւնը, հասակը . վերջապէս մարմնական մեծ ու փոքր բազմաթիւ տարբերութիւններ ու բնորոշ նրբութիւններ կան, որ յատուկ են այս ու այն ժողովուրդին, ճիշդ այնպէս ինչպէս շատ մը ժառանգական գծեր սովորական են ամէն մէկ ընտանիքի : Նմանապէս ժողովուրդ մը աւելի կամ մեցողական յատկութիւններով է օժտուած . միւսը աւելի նուրբ է իր զգացումներով, աւելի ներքին ու երազկոտ . ուրիշ մը ընդհակառակը մտաւոր կարողութիւններով է, որ աչքի կ'իյնայ . եւ ասոնցմէ ամէն մէկուն մէջ ի՞նչ տեսակներ, ի՞նչ երանգներ : Մէկ խօսքով՝ բնաւորութեան, ճաշակի, զգացումի, մտքի ու կամքի շատ առանձնաշատ կողմեր, թերութիւններ, ընդունակութիւններ, հակումներ եւ ունակութիւններ կան, որ մարմնական գծերու ու կազմին նման բնորոշ են այս կամ այն ժողովուրդի մէկ ստուար մեծամասնութեան : Սակայն այդ բնորոշ գծերն ու յատկութիւնները երբեք այն աստիճան ընդհանուր, հաստատ ու լրիւ չեն, որ կարող ըլլան ժո-

ղովուրդ մը միւսներէն առանձնացնելու կամ նոյն
ժողովուրդին պատկանող անդամներուն իբրեւ
չափանիշ ծառայելու :

Նախորդ երեք պայմաններէն աւելի շօշափելի
է գուցէ պատմութեան դերը ժողովուրդի մը ու-
րոյնացման վրայ : Ինչպէս որ ամէն մարդու աս-
րած կեանքը, կենսադուրթիւնը միայն ա՛յդ մար-
դուն է յատուկ, այնպէս ալ ժողովուրդի մը հայ-
րերու ու նախահայրերու ասլածը, զգացածը,
կրածը, ըրածը, բոլոր պատմական դէմքերը, բո-
լոր կատարուած դէպքերը, մէկ խօսքով ամբողջ
անցեալը միայն այդ ժողովուրդինն է, որով եւ
կը զատուի միւս ժողովուրդներէն : Բացի ատկէ՝
ընդհանուր կերպով ամէնքը յուզող դէպքերը,
յուշերը, յաջողութիւններն ու տառապանքները,
ինչպէս եւ հին ու նոր սերունդներուն կատարած
ընդհանուր ճիգերն ու աշխատանքը՝ ընդհանուր
չահը, ընդհանուր ձգտումները, երազանքն ու
տենչանքները ամենատեղ կապն է, որ ժողո-
վուրդի մը տարբեր սերունդները, մասերը եւ ան-
հատները կը սեղմէ իրարու :

Սակայն որպէսզի պատմութիւնը իր այդ զա-
տող ու զօգող դերը խաղալ կարողանայ, պէտք է
որ գիտնանք այդ պատմութիւնը, ուրեմն պատ-
մութիւնը գիտցողներուն համար կարեւորութիւն
ունի միայն . իսկ պատմութիւնը դժբախտաբար
չատ քիչերուն է ծանօթ, ան ալ խիստ պոչատ ու
վայրիվերոյ : Ատկէ զատ կան շատ ժողովուրդներ

որ պատմութիւն գրեթէ չունին, երբեմն եւ առանց գրեթէ-ի: Եւ վերջապէս ժողովուրդ մը, առանց իր պատմութիւնը գիտնալու ալ, շատ աղէկ կը զգայ ու գիտէ իր առանձին ժողովուրդ մը ըլլալը:

Ուրեմն այս չորս կէտերէն եւ ո՛չ մէկը չի կրնար առանձնացնել ժողովուրդ մը միւս ժողովուրդներէն եւ ո՛չ ալ ընդգրկել ամբողջ ժողովուրդ մը ինքնիր մէջ. ո՛չ ծագումը, ո՛չ հայրենիքը, ո՛չ ֆիզիքական ու հոգեկան կազմը, ո՛չ ալ անցեալը: Սակայն այդ չորսն են ժողովուրդի մը գոյացման, ժողովուրդի մը որոշ ուղղութեամբ զարգացման, ժողովուրդի մը իր յատուկ կերպարանքն ստանալուն ամենաէական գործօնները, ծնող, առաջացնող պատճառները, ժողովուրդներու յատկորոշման հիմնական պայմանները:

Ասոնց կողքին կայ երեւոյթներու ուրիշ շարք մը, որոնք բնական կերպով կու գան մեր մտքին դէմը, երբ կը խօսինք ժողովուրդներու իրարմէ ունեցած տարբերութեան մասին եւ որոնք նախորդ հիմնական պայմաններուն արդիւնքն են, նախորդներուն հետեւանքը, պտուղը, ինչպէս, օրինակ, ժողովուրդի մը լեզուն, կրօնը, պետութիւնը, արուեստը:

Այս նոր խումբը արդէն ամբողջովին ժողովուրդի ծնունդն է, ժողովուրդի հանրային կեանքին ու աշխատանքին արդիւնքը, ժողովուրդի մը չափածն ու ստեղծածը: Ատոր համար ալ կ'ան-

ուանենք մշակութային, կուլտուրական երեւոյթներ :

Եւ քանի որ յատկորոշման հիմնական սլայմաններէն ո՛չ մէկը չի կրնար վճռական չափ ծառայել ժողովուրդ մը ուրիշներէն որոշելու, կը մնայ որ այդ յատկանիշը փնտռենք հիմա ժողովուրդի մը կուլտուրական երեւոյթներուն մէջ :

Գ.

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐՈՒ ԲԵՐԱԾ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ինչո՞վ է, որ ժողովուրդ մը ուրիշ ժողովուրդներէն կը զանազանի. եւ ինչո՞վ է որ, ընդհակառակն, նոյն ժողովուրդի անդամները կապուած են իրարու :

Բազմաթիւ մանր ու խոշոր առանձնայատկութիւններ ունի իր մէջ ժողովուրդի մը կենցաղը, այսինքն վարած առօրեայ կեանքը, աշխատանքը, աշխատելու եղանակը, ասորուստն ու կապուստը, նիստ ու կացը, կարգն ու կանոնը, վարքն ու բարքը, սովորութիւնները, կրթութիւնը : Ասոնցմէ չատերը խիստ բնորոշ են, կը բացատրեն ամբողջ ժողովուրդի մը հոգեբանութիւնը, զարգացման աստիճանը, ծագումն ու հնութիւնը, այլ եւ խիստ

խորը արմատներ ունին ժողովուրդի հոգուն մէջ : Ատով ամէնքը կը կապուին իրարու եւ իրենք ալ արդիւնք են արդէն ժողովուրդի մը անդամներուն իրարու հետ ունեցած այդ առօրեայ կապակցութեան :

Բայց այդ նոյն սովորութիւններն ու երեւոյթները մենք կը գտնենք ցեղակից կամ դրացի ուրիշ ժողովուրդներու, յաճախ նաեւ շատ հեռաւոր ժողովուրդներու մէջ, որոնք սակայն մօտիկ են իրարու քաղաքակրթութեան աստիճանով եւ տնտեսական պայմաններով : Այսպէս, օրինակ, սարերու մէջ խաշնարածութեամբ ապրող հայ գիւղ մը շատ աւելի մեծ նմանութիւններ ունի իր կենցաղով, նիստ ու կացով քրտական համայնքի մը, քան բոլորովին այլ զբաղումներու եւ քաղաքակրթական պայմաններու ենթակայ հայ քաղաքացի բնակչութեան :

Ինչքան ալ մեծ կարեւորութիւն ունենայ կենցաղը իր ներքին ու արտաքին բոլոր կողմերով, երբ ժողովուրդի մը դէմքը եւ համայնական պատկերը ըմբռնել եւ որոշել կ'ուզենք, հերիք չէ սակայն, օրինակ, հայու մը հայ ըլլալը յատկանշելու կամ աւելի եւս հայ ժողովուրդը միւսներէն անջատելու համար :

Ժողովուրդի մը կենցաղին մէկ մասը կը կազմէ իր հանրային գործերը վարելու, ընդհանուր տնտեսութիւնը ղեկավարելու, ամբողջութեան պէտքերը հոգալու, տնօրինելու, ինչպէս եւ կարգ

ու կանոնին հսկելու ու կառավարելու եղանակը :

Անշուշտ պետական հիմնական ձեւերը, դասակարգերու բաժանումը եւ անոնց փոխադարձ պարտքն ու իրաւունքը, ինչպէս եւ պատերազմի ու վարչական մեքենաները զոյգ կ'երթան քաղաքակրթութեան աստիճանին ու տնտեսական պայմաններուն : Ընթարիտ է նոյնպէս կառավարական ու պետական նոյն սխտեմներու իրարմէ փոխառութիւնը ժողովուրդէ ժողովուրդ :

Բայց հենց հարցն ալ հոտ է, որ, չնայելով սկզբունքներու եւ հաստատութիւններու նմանութեանն ու իրարմէ կապկումին, մեծ տարբերութիւններ եւ նուրբ առանձնատկութիւններ ունի պետական նոյն ձեւը տարբեր ժողովուրդներու մէջ : Ամէն ժողովուրդ իր ցեղին, իր տեղին, իր պատմութեանն ու իր կազմին համեմատ կը ձեւէ իր պետութիւնը, կամ կը յարմարցնէ իր կազմին, եթէ հազուադէպ պատրաստ է գնուած :

Միւս կողմէն՝ պետութիւնը ամենէն աւելի աչքի իյնող արտաքին ամբողջութիւնն է ժողովուրդի մը թէ՛ միւս պետութիւններու հանդէպ եւ թէ՛ ինքն իր մէջ : Կառավարական, դատական, զինուորական, կրթական, հարկային եւ այլ վարչութիւններու եւ հաստատութիւններու ցանցը ամէն ինչ իրարու կ'օղակէ եւ կը կազմէ միութիւն մը : Եւ բոլոր այն ժողովուրդներուն համար, որոնք ամբողջովին միացած են միայն մէկ պետական կազմի մը մէջ, բնականաբար պետութիւնը

կը դառնայ ժողովուրդը ընդդէմը, առանձնացընող ու ներկայացնող դէմքը :

Սակայն ինչքա՞ն հեռու է դժբախտաբար իրականութիւնը ազգագրական այդ վիճակէն : Նախ կան ժողովուրդներ, որ դեռ կ'ապրին իրարմէ անջատ ցեղական կազմով : Բաղմաթիւ են այն ժողովուրդները, որոնք ամբողջովին կամ իրենց աւելի ու նուազ մէկ կարեւոր հատուածով «հպատակ» են ուրիշ ժողովուրդներու : Եւ վերջապէս անոնք ալ որ յաջողած են ամբողջապէս ամփոփուելու պետութեան մը կազմին մէջ, սովորաբար իրենք են, որ կը նստին ուրիշ ժողովուրդներու վզին . եւ պետութիւնը՝ իր ժողովուրդի սահմաններէն դուրս գալով՝ կ'ընդդիմէ ուրիշները, յաճախ շատ հեռաւոր ժողովուրդներ ու գաղութներ :

Այս պայմաններուն տակ, պարզ է, որ պետութիւնը չի կրնար ժողովուրդ մը անձնաւորել, չի կրնար ժողովուրդ մը գատել ու ամբողջացնել :

★
★ ★

Կրօնը ժողովուրդի մը ըմբռնումն է ու հաւատքը շրջապատող բնութեան դէռ եւս չբացատրուած ուժերու ծագման ու էութեան մասին, մասնաւորապէս մարդկային հոգիի էութեան, ծագման ու ապագայի մասին, ընկերական փոխադարձ յարաբերութիւններու ժամանակ մար-

դոց ներքին պարտաւորութիւններու մասին, եւ այս բոլորը եւ ամբողջ տիեզերքը ղեկավարող վերին սկզբնական էակի մը կամ էակներու գոյութեան մասին: Այդ էակի սիրտը շահելու, փառաբանելու, մեր օգտին տրամադրելու կամ մեր երախտագիտութիւնը մատուցանելու համար կազմակերպուած տօները, հանդէսները, պաշտամունքն ու աղօթքները կը կազմեն կրօնի արտաքինը, եկեղեցին: Թէ՛ ներքինը եւ թէ՛ արտաքինը ղեկավարելու, ուսուցանելու եւ մասնագիտօրէն գործադրելու համար ան ունի իր վարչութիւնն ու պաշտօնէութիւնը:

Հոսկէ պարզ է, որ կրօնը առնչութիւն ունի կեանքի բոլոր կողմերուն հետ եւ հիւսուած է ժողովուրդներու մտածումին, զգացումին, վարքին, բարոյականութեան, հանրային կեանքին ու կազմին, պետական հարցերուն ու վարչութեան: Այդ պատճառով ալ չափազանց մեծ կարեւորութիւն ունի տիրողներու ու կառավարողներու դիրքին ու շահերուն համար եւ ա՛յնքան մեծ դեր է խաղցած պատմական դէպքերու ընթացքին:

Եթէ հարցին խորքը նայինք, պէտք է ըսենք, որ ամէն ժողովուրդ ունի իր յատուկ աստուածը, իր յատուկ եկեղեցին, իր յատուկ դաւանանքն ու եկեղեցական կազմը: Սա ո՛չ միայն ճիշդ է հին կամ նախնական հեթանոս ժողովուրդներու վերաբերմամբ, այլ եւ մեր արդի ժողովուրդներուն, որոնք հասած են միաստուածութեան գաղափա-

րին: Բոլորովին այլ է պարսիկի, թուրքի, արաբի
և միջին-ասիական կամ միջին-ասիական զանա-
զան ցեղերու ու ժողովուրդներու պաշտած մահ-
մետականութիւնը. բոլորովին տարբեր է հայու,
ռուսի, կաթոլիկի ու բողոքականի քրիստոնէա-
կան դաւանանքն ու եկեղեցին: Եւ վերջապէս կա-
թոլիկութիւնը նոյնը չէ Ֆրանսացիի մը, սպանա-
ցիի մը ու լեհի մը համար, ինչպէս որ շատ տար-
բեր է պրուսիական, անգլիական կամ ցիւրիխեան
բողոքականութիւնը: Նոյն ընդհանուր սկզբունք-
ներն ու պաշտամունքը ամէն ժողովուրդ իր հո-
գին, իր պատմութեան ու իր պայմաններուն
համեմատ կը ձեւակերպէ: Տարբերութիւնները
յաճախ շատ մանր կը թուին ու երկրորդական
ներբերութիւններու մէջ կ'երեւին, բայց ճիշդ այդ
մանր ու նուրբ բաներն են, որ կը զանազանեն
մարդու մը դէմքը միւս մարդու դէմքէն:

Բայց եւ այնպէս կրօնն ալ չէ այն կապը, ու-
րով ժողովուրդ մը կ'ուրոյնանայ ու կ'անջատուի
միւսներէն: Արդի քրիստոնեայ իրականութեան
մէջ մանաւանդ քիչ կը պատահի, որ ժողովուրդի
մը բոլոր անհատները նոյն կրօնը ունենան. յա-
ճախ ժողովուրդի մը զանազան մասերը կը պատ-
կանին տարբեր եկեղեցիներու. եւ վերջապէս ան-
հատներ ու խումբեր կան, որոնք կրօն չունին,
այսինքն՝ չեն պատկանիր պաշտօնապէս կամ ան-
պաշտօն կերպով ճանչցուած եկեղեցիներէն ու
դաւանանքներէն եւ ո՛չ մէկուն:

Այսպէսով կը հասնինք լեզուին :

Լեզուն կը բխի ժողովուրդի մը հոգեբանութեան բուն խորքերէն եւ արդէն ինքնին անոր հոգիին հարազատ մէկ կտորն է : Մինչեւ մարդուս միտքը չծնի իր լեզուն, բանականութիւնը թեւ առնել չի կրնար ու չի կրնար սաւառնիլ հոգեկան ու քաղաքակրթական բարձունքները :

Լեզուի մը բառերուն կերտուածքը, հնչական յատկութիւնները, նախադասութիւններուն շէնքը, շարքը, կապակցումը, ոճը, ինչպէս եւ բառերուն իմաստը, նրբութիւնները, փոխարեւորումները, այլաբանները բոլորը պտուղ են այդ ժողովուրդի մտածելու ու դատելու եղանակին, զգացումին, ճաշակին, բնաւորութեանը :

Լեզուն մշտական հաղորդակցութեան միջոցն է ժողովուրդի մը անհատներուն ու մասերուն մէջ, որով եւ ամէնքը իրարու կապող ամենէն զգալի ու բնական կապը :

Լեզուն ինքը կապուած է ժողովուրդի մը կըրօնքին ու պաշտամունքին, որով ունի հանրային սրբացում մը. կապուած է վարչութեան գործառնութիւններուն, կառավարութեան մեքանիզմին, օրէնքին, կրթութեան, որով ունի պետական արժէք մը. կապուած է առօրեայ կեանքին, անէծքին ու օրհնանքին, ուրախութեան ու սուգին, երգին ու երաժշտութեան, որով ունի հանրային զգա-

ցական թրթիռ մը. հիմքն է ժողովուրդի մը բանահիւսութեան, գրականութեան ու գիտութեան, որով ունի ստեղծագործական գրաւչութիւն մը եւ այս բոլորը միայն ա՛յդ ժողովուրդին պատկանող անհատին համար:

Լեզուն իր ժողովուրդի հետն է միշտ, հենց որ երկու հոգի իրարու քով գան, եւ նոյնիսկ, երբ մարդ բոլորովին մինակ է: Չէ՞ որ մենք սովորաբար բռնեցով կը մտածենք, լեզուով. մարդս իր լեզուով մշտական խօսակցութեան մէջ է իր ժողովուրդին հետ:

Բայց եւ այնպէս հերիք չէ եւ լեզուն՝ ժողովուրդ մը ժողովուրդէն կտրուկ կերպով դատելու համար, ո՛չ ալ ժողովուրդի մը անդամները ընդհանուր յայտարարի բերելու համար:

Բռնութեան, տնտեսական հարկադրանքի, երբեմն եւ քաղաքակրթական գերազանցութեան հետեւանքով տիրող ժողովուրդները մոռցնել կուտան հպատակ ժողովուրդին իր լեզուն: Շատ աւելի առօրեայ երեւոյթ է, երբ անհատներ ու խմբեր կ'երթան օտար ժողովուրդի մը գիրկը, կ'ապրին հոն, կը խօսին անոնց լեզուն եւ սերունդէ սերունդ մոռացութեան կուտան մայրենի լեզուն, առանց իրենց ազգութենէն կտրուելու:

Պէտք չէ մոռնանք նաեւ բարբառները: Ժողովուրդի մը զանազան մասերը, աշխարհագրական ու պատմական պայմաններու ազդեցութեան տակ, հետզհետէ այն աստիճան փոփոխութեան կ'են-

Թարկեն ընդհանուր լեզուն, որ երբեմն կը հասնին իրարու անհասկնալի դառնալու վիճակին: Ասոր վրայ եթէ աւելցնենք հին ու նոր գրական լեզուներու առաջացումը, որոնք յաճախ խիստ կը չեղին կենդանի բարբառներէն, ստիպուած ենք խոստովանելու, որ ժողովուրդի մը զանազան մասերն ու դասերը գրեթէ տարբեր լեզուներ կը գործածեն:

*
* *

Կը մնայ կուլտուրական ստեղծագործութիւններու վերջին խումբ մը, որ պէտք է նկատի ունենանք, երբ ժողովուրդ մը յատկորոշող նշանը կը փնտռենք, այսինքն՝ այն ստեղծագործութիւնները, որոնք կը ծառայեն հոգին արտայայտելու: Երգ, հեքիաթ, առասպել, առակ, առած, վէպ, բեմախաղ, ճառ ու քարոզ, գիտական, փիլիսոփայական ու կրօնական ուսումնասիրութիւններ, ուսումներ, մեկնութիւն, վերլուծութիւն, քննադատութիւն: Ինչպէս եւ եղանակներ, նուագներ, արձան, նկար, քանդակ, խոյակներ. ճարտարապետական ոճեր ու դարդեր, հիւսիկեր ու կառուցումներ՝ ըլլայ շէնքերու վրայ, ըլլայ կարասիներու, գորգերու, զէնքերու եւ ամէն տեսակ ուրիշ իրերու ու նիւթերու վրայ:

Այս բոլորը, այսինքն գիտութիւնն ու գեղարուեստը, արդիւնք են մեր ներքինը ձեւակերպե-

լու, մեր ներքինը արտայայտելու բնական պահանջին, որով եւ խիստ անձնական են. ինչպէս ամէն մէկ անհատի վերաբերմամբ, այնպէս եւ ամէն ժողովուրդի: Ամէն ժողովուրդ իր ցաւը, իր ուրոնումները, իր կարօտը, իր սիրածն ու ատածը, իր ձգտածն ու երազածը, իր մտածումներն ու համոզումներն է, որ կ'արտայայտէ իր անդիր բանահիւսութեան, իր գրականութեան ու գեղարուեստներու բոլոր ճիւղերովն ու տեսակներովը:

Ժողովուրդի մը հոգին թափանցելու ամենէն կարճ ճամբան անոր գրականութեան ու գեղարուեստական միւս ստեղծագործութիւններուն մօտիկէն ծանօթանալն է: Որ է եւ ամենէն չիտակ ճամբան ժողովուրդ մը սիրելու: Իսկ նոյն ժողովուրդի անդամներուն վերաբերմամբ չատ աւելի զօրեղ է բնականօրէն գրականութեան, գիտութեան ու գեղարուեստի այդ կապով ու սէր ներշնչող ուժը:

Բանաստեղծական ու գիտական ամէն մէկ նոր ու խոր արտայայտութիւն, պլաստիկ արուեստներու ամէն մէկ նոր ու արժէքաւոր ստեղծագործութիւն նոր գոհար մըն է ժողովուրդի մը հոգեկան արտայայտութիւններու գանձարանին մէջ, նոր յաւելում մը ժողովուրդի հպարտութեանն ու ինքնագիտակցութեան, եւ նոր սիրող ու սիրցնող ամուր կապ մը ժողովուրդի բոլոր անդամներուն միջեւ:

Հոմերոս, Հերոդոտոս, Սոկրատէս անուններ

են, որոնք դարեր ու դարեր յոյնը յոյնին են կապեր, անոր յոյս եւ հպարտութիւն են ներշնչեր իր ստրուկ ու ծանր օրերուն թուրքի լուծին տակ, եւ ժԹ. դարու սկիզբին ազատութիւն են բերեր անոր. այո՛, էսխիլէսը, Պլատոնն ու Արիստոտէլէսը: Եւ պարապ խօսք չէ՝ չդիտեմ ո՛ր անգլիացի պետական մարդուն բացականչութիւնը, թէ ինքը առանց վարանելու մէկդի կը նետէր Հնդկաստանը, իրեն պահելու համար իր Շեքսպիրը:

Այս բոլորի հակառակ, երեւակայեցէ՛ք, ի՞նչ չափազանցում ու միամիտ եզրակացութիւն կ'ըլլար, եթէ ըսէի թէ հայերս հայ ենք եւ մէկ ժողովուրդ, որովհետեւ նոյն երգերը կ'երգենք եւ նոյն հեքիաթները կը պատմենք: Երկրորդ՝ ճիշդ չէ, թէ ժողովուրդի մը բոլոր մասերը նոյն երգերը կ'երգեն եւ նոյն հեքիաթները կը պատմեն. երրորդ՝ երգածին ե՛ւ եղանակը ե՛ւ խօսքերը յաճախ բոլորովին նոյն են դրկից ու դրացի ժողովուրդներու երգածին հետ: Եւ վերջապէս ի՞նչ անդունդ կայ դեռ դժբախտաբար այդ տեսակէտէն ժողովուրդի մը լայն խաւերուն եւ ուսում առած փոքրամասնութեան մը միջեւ: Ամբողջ գեղարուեստն ու գիտութիւնը, աւա՛ղ, դոց գիրք մըն է ժողովուրդներու ստուար մեծամասնութիւններուն համար, ո՛չ անոր ճաշակն ունին, ո՛չ հասկացողութիւնը: Իսկապէս ըսած՝ ամէն ժողովուրդ երկու-երեք տեսակի կամ աստիճանի գիտութիւն ու գեղարուեստներ ունի իր մէջ:

Ուրեմն՝ ընդունելով, որ գիտական ու գեղարուեստական ստեղծագործութիւնները չափազանց կարեւոր գործօն մըն են ժողովուրդի մը մասերն ու անդամները իրար կապելու, եւ որ այդ ստեղծագործութիւններու ամբողջութիւնը անտարակոյս առանձին տեսակի փունջ մըն է մարդկութեան մտատաճարին մէջ դրուելիք, չենք կրնար ըսել սակայն, թէ այդ երգերովն է որ ժողովուրդ մը կ'որոյնանայ ու կը զատուի թէ՛ դէպի ներս, թէ՛ դէպի դուրս: Կար ժամանակ մը, երբ այդ երկերը չկային, բայց ժողովուրդը կար: Եւ եթէ երեւակայենք, որ յանկարծ այսօր այդ բոլորը ոչընչանայ ու կորսուի, ժողովուրդը չի դադրիլ ժողովուրդ մը ըլլալէ, թէեւ անշուշտ աղքատացած ու փետրաթափ ժողովուրդ մը կը դառնայ:

Դ.

ԺՈՂՈՎՈՐՈՂՆԵՐՈՒՆ ԱՆՀԱՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ժողովուրդները յատկորոշող թէ՛ հիմնական-բնական, թէ՛ կուլտուրական(*) երեւոյթներէն եւ ո՛չ մէկը չի կրնար բացարձակ սկզբունք մը դառ-

(*) Մշակութային:

նալ ժողովուրդ մը միւսներէն անջատելու եւ իր-
մով ընդգրկելու ժողովուրդի մը բոլոր մասերն ու
անհատները, իբրեւ ուրոյն ամբողջութիւն մը :

Այդ բացարձակ բնորոշող սկզբունքի մը պա-
կասը հարեւանցի դատողներու կողմէ նկատուեր է
իբրեւ հիմք ժխտելու համար ժողովուրդներու ի-
րարմէ ջոկ ու տարբեր ամբողջութիւններ ըլլալը :
Կա'ն միայն մարդկային խումբեր, որոնք իրենց
ծագումով կապուած են այս որոշ կամ անորոշ
խումբին, իրենց աշխատանքովն ու տնտեսական
չահերովը ուրիշ խումբի մը, կը խօսին երրորդ
խումբի մը լեզուն կամ քանի մը լեզու միաժա-
մանակ, իսկ իրենց կեանքովն ու պետութեամբը
կապուած են տարբեր խումբերու . ի՞նչ ըսել է ա-
ռանձին ժողովուրդ : Իսկ եթէ այդ ամբոխներուն
մէջ մէկը ինքզինքը հայ կ'անուանէ, միւսը՝
թուրք, ռուս կամ վրացի, երբեմն կրօնքը աչքի
առաջ ունի, երբեմն խօսած լեզուն, երբեմն իր
ծագումը, այսինքն մնացորդ մը հին ու նեղ ըմ-
բռնումներու, բաժանումներու եւ ատելութիւն-
ներու, եթէ արդիւնքը չէ բոլորովին նոր արուես-
տական գրգռումներու եւ շինծու ազգասիրութեան :

Բայց այսպէս դատելով մենք ժխտելու ենք
նաեւ մատիտի տարբեր բան ըլլալը գրիչէն եւ դա-
նազանելու չենք ոչխարը այծէն, ո՛չ ալ արեւը
լուսինէն : Ուրիշ՞ գտնենք այդ միա'կ բացարձակ
սկզբունքը մարմին մը միւս մարմիններէն զատող,
երբ ամէն մարմին բազմաթիւ յատկութիւններու

գումարն է միշտ եւ երբ այդ յատկութիւններէն
ամէն մէկը ուրիշ բոլորովին տարբեր տեսակի
մարմիններու մէջ ալ կայ անպայման :

Լեզու, կրօն, հայրենիք կամ պետութիւն՝ ամէն
մէկը առանձին առած՝ անկարող է ժողովուրդ
մը միւս ժողովուրդներէն զատել ամէն
պայմաններու մէջ, ամէն դէպքի համար, թէեւ
ատենցմէ ամէն մէկը առաջնակարգ կարեւորութիւն
ունեցող յատկութիւն է՝ ժողովուրդ մը ժո-
ղովուրդներէն տարբերող :

Այլոք թէ անկենդան մարմին մը, ինչպէս եւ
ամէն ընկերական հաստատութիւն ու երեւոյթ
սահմանաւորելու համար, պէտք է առնենք իր բո-
լոր էական յատկութիւններու գումարը միասին .
այն ժամանակ արեւը կը զանազանուի լուսինէն եւ
ոչխարն ալ այծէն :

Որոշ ցեղային ծագում ու խառնուրդ ներկա-
յացնող, որոշ աշխարհագրական միջավայրի մէջ
ապրող, որոշ պատմական անցեալի ու ներկայի
տէր, որոշ Ֆիզիքական ու հոգեկան կազմով, ո-
րոշ աշխատանքներ, աշխատելու եղանակ, վարք
ու բարք ու սովորութիւններ ունեցող, որոշ կրօ-
նական ըմբռնումներով ու պաշտամունքով, որոշ
պետական ձեւով ու կազմով, որոշ լեզուով եւ ո-
րոշ հոգեկան ստեղծագործութիւններու ժառան-
գորդը եղող ժողովուրդ մը բոլորովին տարբեր
եւ ուրոյն էութիւն մըն է իր նման ուրիշ էութիւն-
ներու հանդէպ :

Ճիշդ այնպէս, ինչպէս որ մարդկային էակ մը ուրոյն մարդկային միութիւն մըն է. տարրեր միւս մարդկային արարածներէն իր ծնունդովը, իր արդէն ապրած կեանքովը, իր մեծցած միջավայրովը, առած կրթութեամբը, իր Ֆիզիքական ու հոգեկան խառնուածքովը, իր դործունէութեամբն ու ստեղծագործութիւններովը: Այս բոլորը երբ միասին կ'առնենք, մարդը կը դադրի պարզ միաւոր մը ըլլալէ միլիոնաւորներու թիւին մէջ եւ կը դառնայ անհատ մը, մէկ-հատիկ մը. բացառիկ մը իր նմաններու ծովուն մէջ:

Այդ բոլոր յատկութիւններու եւ իրողութիւններու գումարն է, որ կը կազմէ մարդու մը անհատականութիւնը: Այդպէս ալ ժողովուրդի մը առանձնայատուկ բոլոր բնական ու կուլտուրական տուեալներու գումարն է, որ կը կազմէ ժողովուրդի մը անհատականութիւնը:

Ժողովուրդներու համար «անհատական» բառի փոխարէն կը գործածենք սովորաբար «ազգային» բառը, եւ ժողովուրդներու անհատականութիւնը կ'անուանենք ազգութիւն:

Որով եւ կը ստանանք հետեւեալ պատասխանը.

Ժողովուրդ մը ուրիշ ժողովուրդներէն զատողն ու առանձնացնողը իր ազգութիւնն է եւ ժողովուրդի մը մասերն ու անհատները իրարու կապողը՝ իր ազգային գծերը:

*
* *

Ժողովուրդի մը անհատականութիւնը կազմող բոլոր երեւոյթները, ըլլա՛ն հիմնական-բնական թէ՛ ստեղծագործական-կուլտուրական, բոլորն ալ շատ սերտ կերպով կապուած ու հիւսուած են իրարու, իրարմէ կը ծնին, իրար կը պայմանաւորեն, կը ներգործեն իրարու վրայ, կ'ուժեղանան իրարմով ու իրար աւելի կը շեշտեն:

Այսպէս՝ ցեղի ծնունդն են ֆիզիքական ու հոգեկան բազմաթիւ յատկութիւններ, բայց որոշ աշխարհագրական պայմաններու տակ. տարբեր պայմաններու տակ նոյն արիւնը տարբեր արդիւնք կու տայ եւ կը ստանանք ուրիշ ցեղ. իսկ նոյն պայմաններու ազդեցութեան տակ ինչքան երկար մնան, այնքան աւելի կ'ամրանան ու կ'ընդհանրանան այդ յատկութիւնները:

Ժողովուրդի մը պատմութիւնը իր խոշոր դիւծերով արդիւնք է մէկ կողմէն՝ իր ազգագրական ունակութիւններուն ու հակումներուն, միւս կողմէն՝ իր հայրենիքի ընձեռած բնական, տնտեսական ու քաղաքական պայմաններուն: Բայց մինչ այդ անցեալը հետզհետէ կը կազմուի, իր կազմը՝ լեւրովն իսկ կ'ազդէ ե՛ւ հայրենի պայմաններուն վրայ ե՛ւ ազգագրական ունակութիւններուն: Չէ՞ որ այդ ունակութիւններու գործադրութիւնն է ինքը, իսկ գործադրել ըսել է սրել, աւելի զարգացնել:

Յեղէն ու տեղէն կախումն ունեցող բան է ժողովուրդի մը զբաղմունքին տեսակն ու եղանակը: Իսկ տնտեսական պայմաններէն եւ այդ բոլորը ղեկավարելու ու պաշտպանելու պէտքէն կ'առաջանան վարչական մեքենան, դասակարգերը եւ պետական կազմը, որոնք իրենց հերթին կ'ազդեն աշխատանքի ձեւերուն վրայ եւ կը բերեն ըզբաղմունքի նոր տեսակներ: Առանց բարձր պետական կեդրոնացած կազմի եւ առանց անոր բերած աշխատանքի կազմակերպութեան եւ կատարելագործուած արհեստի ո՛չ մէկ բուրգ չէր տրնկուի նեղոսի ասիին: Արդէն բուրգ ըսուածը բարդ ու կատարելութեան հասած ստրկական աշխատանքի անմահ կոթողն է:

Մարդուս միտքը կը զարգանայ շրջապատող բնութեան գործած ազդեցութեան տակ, ինչ չափով որ աշխատանքը ազատ ուժ եւ ժամանակ թողնէ. եւ բնութեան ու աշխատանքի ներշնչած ուղղութեամբը: Բայց անգամ մը ծնուած միտքը, ինքը կը ծնի նոր մտքեր, որոնք իրենց կողմէն կ'ազդեն կուլտուրական կեանքի բոլոր երեւոյթներուն վրայ եւ այն բնական ու տնտեսական պայմաններուն վրայ, ուրկէ իրենք ծագում են առեր:

Բառը պտուղ է մարդկային կենակցութեան եւ իր մտածումները ուրիշին հաղորդելու պահանջին, այսինքն կուլտուրական կեանքի. բայց ծրնուած օրէն՝ ամենէն խոշոր ազդակն է մտքի զարգացման եւ ծնողը վերացական ըմբռնումներու,

ընդհանրացումներու, սխառեմներու, զաղափարներու, մայրը ամէն գիտութեան, ամէն փիլիսոփայութեան, ամէն բանաստեղծութեան ու աստուածութեան :

Լեզուի խորունկ ազդեցութեան տակ է կրօնական, պետական, դատական եւ առօրեայ ամէն երևոյթ, որովհետեւ ամէն ինչ բառով պէտք է որակուի, բառով կը ստանայ իր աւելի կամ նշուազ մնայուն ըմբռնումը : Իսկ մարդկային վէճերու եւ կռիւներու մեծագոյն մասը արդիւնք են նոյն բառի տարբեր ըմբռնումին կամ տարբեր ըմբռնել ուղելուն :

Մարդիկ յաջողութիւնը կը քաշեն իրենց ետեւէն, զօրավարները՝ բանակներ եւ կուսակցութիւնները՝ ժողովուրդներ, բառերու հմայքովը : Բառերը յաճախ արիւնոտ յեղափոխութիւններ կը բերեն եւ յեղափոխութիւններ կան, որ պարզ բառափոխութիւններ են :

Հայրենի բնութեան ու մայրենի քաղաքակրթութեան ծոցին մէջ եւ անոնց մատակարարած հիւթերովը սնուած կը դարգանան գիտութիւնները եւ կը բացուին զեղեցիկ արուեստները մտքի, ձայնի ու ձեռքի միացած ճիւղերուն մէջ : Բայց իր կողմէն ամէն գիտական երկ ու գիւտ, ամէն բանաստեղծական ամբողջութիւն, ամէն եղանակ, չէնք, արձան կամ նկար իր ազդեցութեան բաժինը ունի ե՛ւ իր ճիւղի զարգացմանը վրայ, ինչպէս ե՛ւ լեզուի, ե՛ւ քաղաքակրթութեան բարձ-

ըացմանը վրայ, նոյնիսկ հայրենի բնութեան տես-
քին ու հմայքին վրայ, որովհետեւ գիտութիւն-
ները կու գան փորելու ու շինելու, իսկ բանաս-
տեղծութիւնն ու գեղարուեստները նկարագրելու
ու սիրցնելու :

Եւ այսպէս կարելի է շարունակել շատ երկար
եւ առանց մասնաւոր ճիշդի, որովհետեւ անհամար
կապերով, անթիւ հանգոյցներով իրար մէջ ան-
ցած, իրար օղակուած ու խճճուած թնճուկ մըն է
անհատականութիւնը :

★
★ ★

Ինչքան վայրենի ու նախնական վիճակի մէջ
է մարդը, ինչքան ցած է քաղաքակրթութեան աս-
տիճանը, այնքան նուազ են ու տկար իր անհա-
տական գծերը : Մարդիկ շատ աւելի նման են ի-
րար իրենց պէտքերովն ու գրգռումներովը, իրենց
ձգտումներովն ու գործելու եղանակովը, իրենց
զգացածովն ու մտածածովը եւ ատոնց արտայայ-
տութեամբը : Ինչքան աւելի զարգացած է մարդը,
կրթութիւն ստացած, կարդացած, մտածած, ինչ-
քան հարստացած է իր հոգին բազմակողմանի շը-
փումներով, փորձառութեամբ, լայն տեղեակու-
թեամբ ու նուրբ զգայութիւններով, ինչքան շատ
է ապրած, կրած, աշխատած ու ստեղծած, ինչ-
քան շատ են մարդուած իր այս կամ այն ընդու-
նակութիւնները, այնքան աւելի շեշտուած եւ ու-

Ժեզ են իր մէջ իր անհատական առանձնայատկութիւնները: Ի՛ր ճաշակը, ի՛ր սէրերը, ի՛ր կարծիքը, ի՛ր դատումը, ի՛ր վճիռը, ի՛ր ըրածը, ի՛ր ըսածը, ի՛ր ձգտածը, ամէն ինչ իր վրայ կը կրէ իր ինքնութեան կնիքը, եւ իր մէջ ամենէն աւելի իր գնահատած բանը իր եսի անկախութիւնն է:

Նոյնն է եւ ժողովուրդներու վերաբերմամբ: Ինչքան նախնական ու վայրի է ժողովուրդի մը վիճակը. այնքան նման է ան իր հոգեկան կեանքովն ու հոգեկան շարժումներովը միւս իր աստիճանին վրայ գտնուող վայրենիներուն. երեխաներու հոգեկան կեանքը իր հիմնական գծերովը շատ նման է իրարու ամէն տեղ: Եթէ այդ նախնական ժողովուրդները նոյն գրադումն ունին, ուրիշ խօսքով եթէ նոյն են եւ աշխարհագրական պայմանները, անոնք կը նմանին իրարու նաեւ իրենց նիստ ու կացով, զարդերովն ու զէնքերովը, կահ-կարասի, բնակարան, այսինքն կեանքի արտաքին կողմերովը: Ատոնց բոլորի լեզուն քանի մը տասնեակ բառերէն անդին չ'անցնիր, որոնք ըստ կազմութեան եւ հնչական օրէնքներու նորէն սաստիկ նման են իրարու: Նմանապէս եւ կրօնական առաջին ըմբռնումները, պաշտամունքի ձեւերը, կուռքերը, ինչպէս եւ բոլոր զեղարուեստներու առաջին փորձերն ու քայլերը: Այդպէս ալ ղեկավարութեան, հրամանատարութեան ու կրօնապետութեան ձեւերը:

Քաղաքակրթութեան դէպի վեր դիմող ըն-

Թացքին հետ հետզհետեւ կը շատնան ու կը շեշտը-
ւին տարբերութիւնները, թեքումները՝ ճիւղաւո-
րումները՝ ամէն մէկուն մասնաւոր հակումներն
ու մասնաւոր դարգացումը՝ իր ձեւի լեզու, այլ
ձեւի արուեստ, նոր ձեւի բմբռնում, իր տեսակի
կրօն, այլ տեսակի պետական կազմ, նոր տեսա-
կի ժողովուրդ։ Եւ կամաց-կամաց այն աստիճան
կը խտանան այդ ազգային գծերը, որ նոյնիսկ
նոյն աշխարհագրական պայմաններն ու նոյն ըզ-
բաղումն ու տնտեսական կեանքը ունեցող ժողո-
վուրդներն անգամ խորապէս կը տարբերին իրար-
մէջ, ինչպէս յոյներն ու փիւնիկցիք։

Եւ ինչքան կը բարձրանայ քաղաքակրթու-
թեան աստիճանը եւ ինչքան երկար կ'ապրի ու
կ'աշխատի ժողովուրդը, այնքան շատ կը զիջուին
նիւթական ու հողեկան այդ ազգային գանձերը՝
քաղաքներ, տաճարներ, պալատներ, ջրանցներ,
արձան ու նկար, արհեստ ու արուեստ, գիտու-
թիւններ, փիլիսոփայութիւն, գիր ու հաշիւ,
այնքան կը նրբանայ ու կը հարստանայ լեզուն իր
յատուկ ճամբովը, այնքան իրենց ուրոյն խորու-
թիւնն ու վեհութիւնը կը ստանան կրօնական մը-
տածումն ու պաշտամունքը, այնքան կը բարդը-
ւին ու կը զանազանուին քաղաքական ձեւերը,
բմբռնումները, քաղաքացիական ձեւերն ու բմ-
բռնումները, աշխատանքի ձեւերն ու տեսակնե-
րը, նոյնիսկ կռուելու ձեւերն ու արուեստը։ Եւ
այս բոլորը հետզհետեւ աճող ու կուտակուող ա-

ռանձնայատուկ ձեւերէն, իրերէն ու երեւոյթներէն ամէն մէկը նոր կապ մըն է ժողովուրդի մը անդամները իրարու կապող, նոր հպարտութիւն մը ընդհանուրին, նոր սիրու, յարգանքի ու համակրանքի աղբիւր մը դէպի իրեններն ու դէպի իրայինը:

Համայնական եսի զգացումը մի'շտ կայ ժողովուրդներու մէջ: Բայց այս բոլոր ստեղծագործական աշխատանքի ու արդիւնքի ազդեցութեան տակ ան կը հասուննայ ու կը վերածուի ազգային գիտակցութեան: Ամէնքը կը սկսին փնտռելու իրենց իրար կապող բոլոր հին ու նոր կապերը, կ'ընդգծեն իրենց առաւելութիւններն ու առանձնայատկութիւնները եւ գիտակցօրէն կը ձգտին, որ ասկէ ետքը ստեղծեն ու արտադրեն ամէն ինչ իրենց կնիքովը, գրոշմեն ամէն բանի վրայ իրենց ազգային եսը, իրենց ոգին, եւ ամենէն սուրբ բանը կը դառնայ իրենց համար իրենց ազգային ուրոյնութիւնը, իրենց անհատականութեան անկախութիւնը:

Ուրիշ խօսքով՝ մարդկութեան ու քաղաքակրթութեան զարգացման հետ ազգութիւնն ու ազգայինը ո՛չ թէ կը թուլնայ, կը հիւծուի ու կը մեռնի, ինչպէս մեզի հաստացնել կ'ուզեն, այլ ընդհակառակը քաղաքակրթութիւնը ու միշտ բարձր ձգտիլը ամենէն հիմնական պայմանն է ազգութիւններու զարգացման, ազգային գծերու ուժեղացման, ազգային գանձերու դիզման ու իր ու-

բոյնութեան զնահատումին :

Ձմռաննք. ինչպէս որ հասարակութեան մը մէջ անհատներու բոլոր մեծութիւնը, արժէքը, իրենց գեղեցկութիւնը, տաղանդը, առաքինութիւնը, իրենց բոլոր բոյրն ու հրապոյրը ո՛չ թէ ուրիշներու հետ ունեցած նմանութեան մէջն են, այլ ընդհակառակը անոնցմէ ունեցած տարբերութեան մէջ, իրենց ինքնութեան, իրենց անհատականութեան : Այդպէս ալ ժողովուրդները միայն այն չափով արժէք ունին մարդկութեան համար, հրապոյր ու գեղեցկութիւն մարդկութեան առջեւ, ինչ չափով որ շեշտուած ու գրաւիչ են իրենց ազգային գծերն ու ընդունակութիւնները, ինչ չափով որ մեծ է ժողովուրդի մը ազգային կամքը, տաղանդն ու ստեղծագործական ուժը :

Ե.

ՀԱՅՍ ՈՒ ՀԻՒԱՆԴ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

Առողջ ու բնական պայմաններու մէջ ամէն ժողովուրդ ունի, եւ պէտք է որ ունենայ իր լրիւ անհատականութիւնը, այսինքն՝ ազգութիւնը կազմող թէ՛ բնական եւ թէ՛ կուլտուրական բոլոր երեւոյթները : Սակայն քիչ չեն այն ժողովուրդները, որոնք պատմական բազմադիմի պատ-

ճառներով զրկուած են իրենց անհատականութիւնը կազմող մէկ կամ նոյնիսկ մէկ-քանի կողմերէ, բայց եւ այնպէս կորուսած չեն բոլորովին իրենց անհատականութիւնը եւ կ'ապրին թերի անհատականութեամբ մը. ասոնք հիւանդ կամ հաշմանդամ ժողովուրդներն են :

Ձէ⁶ որ հասարակութեան մէջ ալ պակաս չեն առանց ձեռքի ու ոտքի ապրող մարդիկ, կան եւ առանց ստամոքսի կամ ամորձիքներու ապրողներ : Այդպէս ալ ժողովուրդներ կան, որ կ'ապրին ներքինի վիճակի մէջ, ստամոքսը հանած, կամ կէս թորով, քաշքշուելով, արուեստական սնունդով, աղճատուած ու հեւալով :

Բայց անհատ չկայ, որ ապրիլ կարողանայ առանց սրտի, կամ բոլորովին առանց թոքի կամ առանց մարսողական գործարաններու : Այսինքն՝ կան կեանքի կողմեր, որոնցմէ զրկուելը անմիջապէս մահն է անհատականութեան : Կան ուրիշ կողմեր, որոնց կորուստը դանդաղ մահն է անհատականութեան : Բայց կան եւ այն տեսակի կորուստներ, որոնք, թէեւ կը զրկեն անհատականութիւնը կեանքի լրիւ վայելքէն ու հմայքէն, իր կորովէն ու թափէն, բայց թոյլ կու տան պահպանելու կամ առնուազն քաշ տալու իր գոյութիւնը բաւական երկար ժամանակ, այսինքն՝ քերոնիկ հիւանդ վիճակով :

Ուրիշ խօսքով՝ ժողովուրդի մը անհատականութիւնը շաղուող երեւոյթներէն ամէն մէկը նոյն

արժէքը չունի իր կորուստին բերած հետեւանքներուն տեսակէտէն :

Յեղի կորուստ՝ ըսել է նոր արեան խառնուրդ : Եթէ այդ խառնուրդը կը կատարուի ցրիւ , թեթեւ ու սովորական չափերով , ժողովուրդի անհատականութեանը գործնականապէս ազդել չի կրնար : Իր բերած ժառանգական նոր գծերը կ'աւելցնեն թեթեւ երանդներ միայն , որոչ փոփոխութիւններ , առանց սակայն հիմնական ազդային գծերը փոխել կարենալու :

Եթէ այդ խառնուրդը կը կատարուի զանգուածօրէն եւ կեդրոնացած մէկ վայրի վրայ , հետեւանքը կ'ըլլայ զգալի փոփոխութիւն մը այդ մասի ժողովուրդի ֆիզիքական ու հոգեկան պատկերին , ինչպէս եւ քաղաքակրթութեան : Այսպէս կան ամէն երկրի մէջ այլատարր ու այլակազմ գաւառներ , տեսակ մը ստորաբաժանում մեծ ամբողջութեան , որուն կապուած են սակայն կուլտուրական բնահանուր կապերով , իբրեւ պետութիւն , կրթութիւն , լեզու , կրօն , գրականութիւն :

Եթէ այդ միացնող կապերը խզուին , այսինքն պետութիւնը քայքայուի , պետական լեզուն վերնայ , գրականութիւնն ու կրթութիւնը չխաղան իրենց դերը , հետզհետէ կ'առանձնանան այդ ցեղային այլատարր ու այլակազմ մասերը ու կը դառնան նոր ժողովուրդ , նոր անհատականութիւն : Նոյն հետեւանքը կը ստացուի , երբ երկու ժողովուրդներ կու գան ու ամբողջովին կը խառ-

նուին իրարու, այսինքն՝ կ'առաջանայ նոր ժողովուրդ մը, նոր անհատականութիւն մը, թէեւ շատ յաճախ իր վրայ կը կրէ հինի անունը :

Ուրեմն՝ զգալի հոսանքով կատարուած արեան խառնուրդը միշտ հակում ունի անհատականութիւնը փոփոխութեան ենթարկելու, նորը ծրնելու : Կուտորական ընդհանուր կապերու գոյութիւնն է, որ կը խանգարէ անջատումը եւ առաջը կ'առնէ անհատականութեան կորուստին, եթէ որոշ չափը անցուած չէ :

Ազգութիւններու կեանքին մէջ արեան խառնուրդը այլադիմութեան աղբիւրն է, մինչ քաղաքակրթական հաստատութիւնները՝ սոսկապահողական աղբիւրը :

*
* *

Հայրենիքը կը կորսուի, երբ ժողովուրդը մը կամ ժողովուրդի մը մէկ մասը դուրս կը նետուի իր հողէն քաղաքական ու տնտեսական բազմատեսակ պատճառներով : Ժողովուրդի մը ամբողջական տեղահանութիւնը, ցեղերու արշաւանքը, թափառումը, հովուական տնտեսութեան ու ցեղային կազմակերպութեան հետ կապուած երեւոյթ է եւ քաղաքակրթութեան տարածման հետ կը վերանայ հետզհետէ : Ժողովուրդի մը ամբողջովին ցրիւ գալը, ինչպէս հրեաներն են, շատ բա-

ցառիկ պայմաններու արդիւնք է : Իսկ, ընդհանրապէս, ամենէն սովորական ձեւն է, երբ ժողովուրդի մը աւելի կամ նուազ կարեւոր մասերը կը գաղթեն :

Գաղութներու անհատականութեան կորուստին կամ պահպանման տեսակէտէն վճռական են երկու կէտ՝ արեան խառնուրդը եւ քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնը :

Եթէ նոր հայրենիքին մէջ ժողովուրդը մը ապրի առանց տեղական տարրերուն հետ ամուսնական կապակցութեան մէջ մտնելու եւ պահել կարողանայ իր կուլտուրական հաստատութիւնները, այսինքն իր վարչական մեքենան, կրօնը, լեզուն, կենցաղը, կը դառնայ գաղութ մը եւրոպական իմաստով. կը նշանակէ՝ եկած է կուլտուրայէս ցած ժողովուրդի մը դրացի եւ ուժը իր ձեռքն է. եւ իր անհատականութիւնը գրեթէ կը մնայ անփոփոխ, յամենայն դէպս ո՛չ շատ տարբեր, քան երկրի մը զանազան գաւառները, յաճախ չա՛տ աւելի քիչ :

Եթէ պահել կարողանայ իր քաղաքական ու քաղաքակրթական ազդեցութիւնը, բայց արիւնը խառնուի, կամաց-կամաց կ'առաջանայ նոր ժողովուրդ մը, ինչպէս Միջին եւ Հարաւային Ամերիկայի հանրապետութիւնները, ըսել է՝ հետըհետէ կը խառնուի ու կը փոխուի նաեւ քաղաքակրթութիւնը :

Եթէ նոր հայրենիքին մէջ ընդհանրապէս

խառն ամուսնութիւններէ խուսափի, բայց իր քաղաքակրթական հաստատութիւնները ամբողջովին պահել չկարողանայ, եւ ամենէն առաջ իր կառավարական կողմը, վերջն ալ լեզուն, կը նըշանակէ՝ եկած է կաղմակերպուած ժողովուրդի մը գիրկը, իբրեւ հպատակ գաղթականութիւն, եւ ուրիշ սակայն խիստ կը տարբերուի իր անհատականութեան միւս կողմերովը:

Ինչքան ժամանակ որ խառն ամուսնութիւններէ հեռու մնայ, կը նկատուի միշտ իբրեւ եկուոր ու առանձին ժողովուրդ, թէեւ ի հարկէ չափազանց կը ճատուած ու աղճատուած անհատականութեամբ: Իսկ ամուսնական կապերէ հեռու մնալու ժամանակը ուղիղ յարաբերական է երկու ժողովուրդներու քաղաքակրթութեան տարբերութեանը: Ինչքան տարբերութիւնը չատ, այնքան խառնուրդը ուշ. որովհետեւ այդքան ալ չատ ժամանակ է պէտք իրար վարժուելու, իրար տանելի դառնալու եւ փոխադարձ նախապաշարումներէ ու զգուանքէ ազատուելու: Երբեմն զգուանքն ու աւտելութիւնը այնքան մեծ են, որ տասնեակ դարեր կրնայ տեւել այդ անջատումը, ինչպէս, օրինակ, «Քրիստոսին խաչող» հրեաներուն հանդէպ քրիստոնեաներու վերաբերումը մինչեւ վերջերս:

Հալածանքը, ատելութիւնը, զգուանքը, արհամարհանքը եւ կրօնական նեղատրտութիւնը այն պատենէներն են, որոնք կ'արդիւնեն հիւրընկալ ժո-

դովուրդին իր հիւրին հետ խառնուելու եւ եկուոր
ժողովուրդին կը ստիպեն ինքն իր մէջ ամփոփ-
ուելու, կծկուելու եւ պահելու երկար-երկար դա-
րեր ցաւագար ու երկու-երես անհատականութիւն
մը, որովհետեւ տնտեսական պայմաններու ճնշ-
ման տակ թողնելու է շատ բան իր սեփական քա-
ղաքակրթութենէն եւ դառնալու է դո՛ւրսը ուրիշ
ազգի մարդ, տո՛ւնը՝ իր ազգի:

Իսկ հենց որ արեան խառնուրդը սկսի, այ-
սինքն՝ երբ յաճախադէպ դառնան խառն ամուս-
նութիւնները, աննեցուկ ու թուիչքէ զուրկ դար-
ձած քաղաքակրթութեան վերջին մնացորդները
կը թափին եւ եկուորը հետզհետէ կը դառնայ տե-
ղացի ժողովուրդ: Թէեւ ի հարկէ դեռ երկար ժա-
մանակ կը մնան տարտամ յիշողութիւններ, տար-
օրինակ համակրանքներ եւ քանի մը սրբութիւն
դարձած իր կամ զիրք՝ պահարաններուն անկիւ-
նը: Օրինակ՝ Գալիցիայի ու Տրանսիլվանիայի
երբեմն նշանաւոր հայ դաղթականութեան այ-
սօրուան վիճակը, որուն նման են դառնալու, ա-
ւա՛ղ, աշխարհիս չորս ծայրերը բոյն դնող մեր
արդի փախտականները:

Հայրենիքի կորուստը ճակատագրական է ժո-
ղովուրդի մը անհատականութեանը համար. բայց
ո՛չ ինքնին, այլ որովհետեւ իր ետեւէն կը բերէ
արեան խառնուրդ եւ սեփական քաղաքակրթու-
թեան փճացումը:

Այս բոլորի մէջ նկատելի է կուլտուրական երեւոյթներու խաղցած վերջնական դերը: Եւ բընական է. այդ երեւոյթներուն մէջն է, որ անհատականութիւնը կ'արտայայտուի. այդ կուլտուրական երեւոյթներովն է, որ անհատականութիւնը կը մարմնաւորուի, ձեւ, դրոշմ ու կերպարանք կը ստանայ: Մագումը, աշխարհագրական պայմանները, ձեռք բերուած ֆիզիքական ու հոգեկան կազմը եւ արդէն սպրուած կեանքը տակէն աշխատող գործօններ են, չատ խորը, հեռուն: Ինչ որ տեսանելի, զգալի եւ ունելի է, անոնց ազդեցութեան արդիւնքը եղող կուլտուրական երեւոյթներն են: Անոնք՝ վա՛րը արմատը, մութիւն մէջ. ասոնք՝ վերը, լոյսին մէջ տարածուած ճիւղերը, սաղարթը, ծաղիկն ու պտուղը: Ասոնց ներկայութեամբն է, որ մենք գիտենք անհատականութեան մը գոյութիւնը. ինչքան ատեն որ ասոնք կան, կայ եւ անհատականութիւնը: Երբ ճիւղերէն մէկ քանի հատը քոսանան ու որդնակներ դառնան, հիւանդ է ծառը. իսկ երբ քաղաքակրթութեան բոլոր ճիւղերը չորնան, ծառը մեռած է: Կրնան արմատները նոր ընձիւղ տալ. կ'առաջանայ նոր ծառ հին արմատին վրայ. բայց հին անհատականութիւնը մեռած է: Եւ իրօք իրենց քաղաքակրթութիւնը կորսուած ժողովուրդներէն չատերը, խառնուելով նոր ազգագրական տարրե-

րու հետ, կը վերածնին, կը ստեղծեն նոր ժողովուրդ, նոր անհատականութիւն, բայց հին անհատականութիւնը մեռած է իր քաղաքակրթութեան հետ միասին: Իտալիան հիմա մեծ պետութիւն է, նոր ժողովուրդ, նոր քաղաքակրթութիւն՝ ծլած հին Հռոմի աւերակներէն. բայց հռոմայեցին մեռած է վաղուց իր քաղաքակրթութեան հետ միասին:

Կուլտուրական երեւոյթներէն ամենէն յաճախ եւ ամենէն առաջ կորուստի ենթարկուողը ժողովուրդի մը պետական-կառավարական կազմն է. այն պարզ պատճառով, որ արշաւողներու ու տիրապետողներու առաջին ու գլխաւոր ցանկացածը երկրին տիրանալն է, դիզուած հարստութիւնները իւրացնելը եւ իրենց հրամանին տակ ժողովուրդի աշխատանքը շահագործելը. եւ ատոր համար պէտք է կոտորել ժողովուրդի ուժը, կամքը, վարիչ մեքենան:

Զրկուած իր պետութենէն ու անկախութենէն ու ընկճուած ուրիշի կամքին տակ՝ ժողովուրդ մը գեռ կրնայ պահել իր անհատականութիւնը այդ հաշմանդամ վիճակին մէջն ալ, եթէ ճշդութեամբ ու հալածանք չկայ կուլտուրական մնացած կողմերուն վրայ եւ եթէ անկախութեան կորուստին չ'ընկերանար խառն ամուսնութիւնը:

Եթէ պետութեան կորուստին կ'ընկերանայ նաեւ կրօնափոխութիւնը տիրող կրօնի օգտին՝ անհատականութիւնը փարած լեզուին՝ վերջին ճի-

գերը կը թափէ պահպանուելու համար. բա՛ն մը, որ սակայն երկար տեւել չի կրնար; որովհետեւ կրօնակցութիւնը դուռ կը բանայ խառն ամուսնութիւններու եւ կը գրաւէ ժողովուրդի մը անհատականութիւնը պաշտպանելու վերջին ամբողջը՝ ընտանիքը. եւ կենցաղն ու լեզուն կը կորսնցնեն իրենց վերջին ոտքի-տեղը:

Կը պատահի կորուստը պետութեան ու լեզուի, պահելով իր ուրոյն կրօնը, կենցաղը եւ ազատ մնալով արեան խառնուրդէ: Այս պայմաններուն մէջ ազնատուած եւ ողորմելի անհատականութեան մը մնացորդը կը փարի ամբողջովին եկեղեցիին, ինչպէս էր Թուրքիայի չարք մը վայրերու հայութիւնը ասկէ յիսուն տարի առաջ:

Բայց այս ամէնը ժամանակաւոր ու անցողակի վիճակներ են եւ ընական լուծումը չատ չ՛ուշանար հետեւեալ երկընտրանքին տակ՝ մահ կամ ազատութիւն:

Անհատականութիւնը կա՛մ պիտի ստանայ իր լրիւ կուտուրական դործարանները, պիտի դառնայ իր կամքին ու վարչութեան, իր աշխատանքին ու ստեղծագործութեան տէր ժողովուրդ մը, այսինքն՝ պիտի առողջանայ, կամ պիտի մեռնի: Հիւժումը կրնայ տեւել աւելի կամ նուազ երկար, հոգեվարքը կրնայ ըլլալ առաւել կամ նուազ յամառ, բայց պէտք է մեռնի. որովհետեւ ուշ կամ կանուխ դալու է արեան խառնուրդը, լեզուի ճշունձը եւ կրօնափոխութեան հարկադրանքը. ո-

բովհետեւ ո՛չ մէկ տիրող ժողովուրդ չի կրնար
հանդուրժել, որ իր մարմնին մէջ իր քաղաքա-
կըրթութիւնը մերժող, արհամարհող, դիմադրող
ուրիշ ժողովուրդ մը ամուր բոյն դրած ըլլայ. ո-
րովհետեւ կիսատ կեանքով ու յաւիտեան արհա-
մարհուած, հալածական, ընկճուած ու զրկուած
սպրեւուն մէջ իմաստ չկայ ժողովուրդի մը հա-
մար :

Եթէ դեռ կենսունակութիւն ունի իր ջիւե-
րուն մէջ, կը հասնի իր ազատութեան, պէ՛տք է
հասնի իր անկախութեանը, իր անհատականու-
թեան լրիւ արտայայտութեանը :

Եթէ չունի այդ կենսունակութիւնը, եթէ ու-
ժերը չեն պատեր, կը հալուի, կը ձուլուի ու կը
խմորուի աւելի ուժեղ ժողովուրդներու զանգուա-
ծին մէջ :

Ատոր համար է, որ ամէն զրկանք ու հալա-
ծանք, ջարդ ու տարազրութիւն, ամէն, ամէն
վայրագութիւն իմաստ ունի ժողովուրդի մը հա-
մար ե՛ւ կրելու ե՛ւ տոկալու, քանի որ այդ բոլոր
տանջանքը ան կը կրէ ձգտելուն համար, դիմա-
դրելուն համար, ունենալու համար իր լրիւ ան-
հատականութիւնը, հասնելու համար անկախու-
թեան :

ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԳՈՐԾԱՐԱՆԱԻՈՐ ՄԱՐՄԻՆԸ

Հայ ժողովուրդը կամ հայ ազգ ըսելով՝ սովորաբար կը մտածենք հայ անհատներու գումարը, մեծամասնութիւնը կամ առ առաւելն բոլոր հայ անհատները միասին առած։ Այսինքն՝ մեր միտքը միշտ կուտակուած անհատներու շուրջն ու վրան կը թափառի, անհատներու պարզ միացում։ Գիտականօրէն մտածող միտքն է միայն, որ, ժողովուրդը կամ ազգ ըսելով, կը հասկնայ անհատներէն վեր աւելի բարձր կարգի ամբողջական նոր եւ ուրոյն մարմին մը, ինչ որ իրապէս այդ բաները կը ներկայացնեն։

Նոյնիսկ ծովը կաթիլներու պարզ գումար մը չէ։ Միլիոն միլիոնաւոր կաթիլներ չարեցէ՛ք ձեր երեւակայութեան մէջ քով-քովի եւ դուք չէք ըստանար ծով, այլ կաթիլներու շարքեր։ Ծով դառնալու համար՝ պէտք է որ այդ կաթիլները կապուին, միանան իրարու, կազմեն նոր հսկայ տմբողջութիւն մը իրեն յատուկ ահեղ տեսարաններով, իր ներքին ու արտաքին նոր ուժերով եւ նոր արդիւնքներով։ Այսպէս է եւ ձեան հիւսքը, այդպէս է անասպառը, այդպէս են ընդհանրապէս բոլոր մարմիններն ու երեւոյթները, որոնք կը գոյանան իրենց բաղադրիչ նոյն ու նման մասնիկ-

ներու պարզ միացումովը նոր ամբողջութեան մը
մէջ:

Այդ նոր ամբողջութեան ուրոյնութիւնը կը
դառնայ ակնյայտնի, երբ բազադրիչ մասնիկնե-
րը նոյն ու նման գերով ու գերքով չեն միանար
իրարու, այլ զանազան հատուածները տարբեր
գերով ու գերքով: Այսպէս, օրինակ, զգալ մը,
սեղան մը, խոշորացոյց գործիք մը, կարի մեքե-
նայ մը շատ աւելի որոշ եւ ուրոյն ամբողջու-
թիւններ են եւ մենք արդէն չենք ալ մտածեր, որ
փայտի կամ երկաթի մասնիկներու գումարն են
անոնք: Այդպէս ալ ընկերական կեանքի մեքենա-
ներն ու գործիքները, օրինակ, բանակը, որ զին-
ուորներու պարզ գումար մը չէ, այլ որոշ կազ-
մով, կարգով ու ոգիով կոուկելու հսկայ գործիք
մը. քանզի գործիքին յատուկ կարգն ու ոգին, եւ
կ'ունենաս ո՛չ թէ բանակ, այլ այս անգամ իրօք
որ զինուոր անհատներու խուժան մը, որ ամենէն
մեծ պատիժն է ու պարտութիւնը հենց իր պաշտ-
պանելիք երկրին համար:

Ազգը պարզ հաւաքածու մը չէ նոյնացեղ ան-
հատներու, այլ այդ անհատներու կապակցումէն
կազմուած եւ աւելի բարդ, աւելի բարձր տեսա-
կի ուրոյն ու ամբողջական մարմին մը, գործիք
մը, մեքենայ մը, եթէ կ'ուզէք. իրեն յատուկ
կազմով, նոր երեւոյթներով, նոր ուժերով, նոր
հետեւանքներով: Ինչպէս որ իր հերթին՝ մարդ
անհատը ինքը կենդանական ըջիջներու պարզ հա-

ւաքածու մը չէ, այլ բարդ ու ամբողջական նոր տեսակի էակ մը, թէեւ ամբողջապէս կազմուած է բջիջներէ, տարբեր-տարբեր տեսակի բջիջներէ :

Ազգը ո՛չ միայն նոր եւ ուրոյն մարմին մըն է, նոր եւ ուրոյն մեքենայ մը, այլ եւ կեանք ունեցող մեքենայ մը :

Կեանք ունին այն մարմինները, որոնք կ'առաջանան իրենց նման մարմիններէ, բերելով իրենց հետ անոնց բոլոր հիմնական յատկութիւններն ու կազմուածքը. որոնք կ'ապրին, ախինքն կը գործադրեն իրենց կազմն ու յատկութիւնները, կը փոփոխուին, կ'աճին, կը բարդանան, յարմարուելով շրջապատող պայմաններուն. որոնք կը ծնին իրենցմէ իրենց նմանները ու կը մեռնին, այսինքն կը մաշուին ու կը քայքայուին :

Արդ՝ ազգերը կը ծնին իրենց նմաններէն ու կը ծնին իրենց նմանները : Նախապատմական ժամանակներուն մէջ թէ ինչպէս է առաջացեր ընտանիքը, որ ազգերու նախնական ձեւն է, չատհետաքրքիր է իրեւել զիտական հարց : Բայց հիմա մեզի համար գործնական կարեւորութիւն չունի, քանի որ պատմութեան լոյսին տակ ինկած շրջանին մէջ ազգերը առաջացեր են եւ կ'առաջանան իրարմէ :

Ազգը ազգ կը ծնի. եւ այդ ծնունդը կը կատարուի երկու ճամբով. երկու կամ աւելի ժողովուրդներ կը խառնուին, կը ձուլուին իրարու, եւ կը գոյանայ նորը : Երկրորդ ճամբան ճիւղա-

ւորումն է. մայր ժողովուրդի մէկ մասը կը բաժնուի եւ նոր պայմաններու ազդեցութեան տակ, հետզհետէ փոփոխուելով, կ'առաջանայ նոր ժողովուրդ, որուն սովորաբար կ'ընկերանայ նաեւ նոր արեան խառնուրդ: Այդ երկու գործօնները, այսինքն խառնուրդ ու ճիւղաւորում, ընդհանրապէս կ'աշխատին միասին:

Այսպէս՝ արդի եւրոպական ժողովուրդներուն մեծագոյն մասը, հետն ալ հին հայերը, պարսիկներն ու ինտուսները միեւնոյն մայր ժողովուրդէ մը առաջացած քոյր ազգեր են:

Հայերս հիմա խառնուրդ ենք ուրարտական մեծ ժողովուրդի մը ու եկուոր հայերուն, որոնց սակայն դարերու ընթացքին խառնուել է բազմաթիւ ուրիշ տարրերու արիւնը, առաջները սեմական եւ արիական ծագումէ, վերջին հազարամեակին ալ թուրանական ցեղերու:

Վերջին երեք-չորս դարերու ընթացքին են առաջացեր Միջին եւ Հարաւային Ամերիկայի ազգերը եւրոպական դանազան գաղութներու եւ տեղացի բնիկներու խառնուրդէն:

Մեր աչքերուն առջեւ կազմուելու վրայ է Միացեալ Նահանգներուն մէջ նոր ազգ մը անգլիական հիմքով ու շատ տարրերու խառնուրդով: Արդի անգլիական ազգը ինքը գլխաւորապէս ծընունդ է անգլերու ու նորմաններու խառնուրդին, չլիշատակելու համար աւելի հին շերտերը: Եւ այսպէս բոլորը:

Ծնունդէն ետքը ազգերը դարձեալ դար կը մեծանան, կը հասունանան, տարիք կը քաշեն: Ունին իրենց տղայութիւնն ու երիտասարդութիւնը, առնութեան ու ծերութեան հասակը՝ այդ տարիքներուն յատուկ բոլոր բնորոշ յատկութիւններով:

Ապրող ժողովուրդներու մասին որակումներ տալը վտանգաւոր բան է, ինչպէս եւ ապրող անհատներու մասին. յանկարծ բոլոր ենթադրութիւններդ սուտ դուրս կու գան: Բայց կարծեմ ճշմարտութենէն շատ հեռու չենք ըլլար, եթէ ըսենք, օրինակի համար, որ ռոմանական ազգերը՝ Ֆրանսա, Իտալիա, Սպանիա՝ հասունութեան տարիքը աւարտելու վրայ են կարծես: Մինչ անգլո-սաքսոն ժողովուրդները՝ ընդհանրապէս առած՝ եկեր են հասունութեան գագաթին: Գերմանացիք երիտասարդական կռուազանութիւն եւ յոխորտանք ունին դեռ, բայց եռանդով՝ ու աշխատանքով, եւ վստահ, որ վաղը իրենցն է ապագան: Ռուսերը դեռ տղայ են, պատանի, կեանքով լեցուն, բայց անկշիռ եւ ըրածնին չեն գիտեր. յանկարծ թռիչք մը, կ'աշխատին, կը տիրեն ու կը շինեն, մէկ ալ տեսար քացի կու տան, կը քանդեն:

Եւ ամէն երկար ապրող ժողովուրդ ունի իր զառամ չըջանը. ինչպէս Բաբելոնը, Հռոմը, Բիւզանդիան եւ արաբական խալիֆայութիւնը, երբնոր, թարմ եւ կիսավայրենի ցեղեր պէտք է գան թեւերէն մտնելու, որ կարողանայ ոտքի կենալ. յաճախ այդ գիշատիչ օղնականներու թեւերուն

մէջն ալ իր շունչը կը փչէ զառամեալը : Բռնի մահով զացող ազգեր ալ կան եւ քիչ չէ անոնց թիւը , որովհետեւ կեանքի կռիւը , տիրապետութեան ու յափշտակութեան համար կատարուած մենամարտը , ինչպէս եւ գողութիւն , դարանի մտած ու վայրազ սպանութիւնները միայն անձերու միջեւ չէ , որ տեղի կ'ունենան , այլ եւ քաղաքակրթութիւններու : Թուրքերու նենգ ու դարանամուտ ճիգը հայութիւնը ջնջելու՝ քսաներորդ դարու «բարձր» քաղաքակրթութեամբ սոնքացող ազգերու աչքին առջեւը կատարուող իրողութիւն մըն է :

*
* *

Ազգերը ապրելով՝ իրենց էութիւնն ու գոյութիւնը պահպանելու եւ զարգացնելու համար կ'աշխատին ու կը գործեն , յարմարուելով շարունակ իրենց ներքին ու շրջապատող նոր պայմաններուն . եւ նոր պահանջներուն համեմատ ալ հետզհետէ փոփոխելով իրենց գործունէութեան եղանակն ու միջոցները . եւ քայլ առ քայլ կատարելագործելով արդէն անգամ մը փորձուած ընդունուած ձեւերն ու ճամբաները աշխատանքի նոր բաժանումով : Ասով ալ կամաց-կամաց կ'առաջանան ու կը զարգանան ազգային մարմնի զանազան գործարանները :

Այդ տեսակ գործարաններ են ժողովուրդի մը քաղաքական , վարչական , ռազմական , հարկային , կրօնական դրութիւնները իրենց բազմա-

թիւ հաստատութիւններով ու բաժանումներով :

Այդ տեսակ գործարաններ են կրթական , գիտական , մասնագիտական , գեղարուեստական ու գրական հիմնարկութիւնները իրենց բոլոր օժանդակ հաստատութիւններուն հետ :

Այդ տեսակ գործարաններ են արհեստներ , արուեստներ , ինչպէս եւ առուտուրը , գրամատոնը , ամէն տեսակի արդիւնաբերական , բաշխական ու սպառողական ընկերութիւնները , կօօպերատիւները(*) , գրամատիրական ու բանուորական կազմակերպութիւնները :

Այդ տեսակ գործարաններ են դատարանը , օրէնքը , սովորութիւն , բարոյականութիւն , նոյնիսկ քաղաքավարութիւն , հասարակաց կարծիք , լրագրութիւն : Այդ տեսակ գործարաններ են ամէն կարգի ու նպատակի խմբումները , ընկերակցութիւնները , ակումբները , կուսակցութիւնները :

Այսպէսով՝ ազգը կենդանի գործարանաւոր մարմին մըն է , ապրող ամբողջութիւն մը՝ կազմուած զանազան մասերէ , որոնցմէ ամէն մէկը կ'աշխատի միւսներուն համար , որոնցմէ ամէն մէկը կը կատարէ միայն որոշ գործ մը , լրացնելով միւս մասերուն աշխատանքը եւ գոհացնելով միւսներուն պէտքերը , որոնցմէ ամէն մէկը կը բնայ ապրիլ միայն ապրեցնելով միւսները , պահելով ու ապրեցնելով ամբողջութիւնը :

(*) Համագործակցական :

Այսպէսով՝ ազգը կենդանի գործարանաւոր մարմին մըն է, ապրող ամբողջութիւն մը՝ կազմուած զանազան մասերէ, որոնցմէ ամէն մէկը կ'աշխատի միւսներուն համար, որոնցմէ ամէն մէկը կը կատարէ միայն որոշ գործ մը, լրացնելով միւս մասերուն աշխատանքը եւ գոհացնելով միւսներուն պէտքերը, որոնցմէ ամէն մէկը կըրնայ ապրիլ միայն ապրեցնելով միւսները, պահելով ու ապրեցնելով ամբողջութիւնը:

Եւ ազգութիւնը միա՛կ բնական եւ հիմնական ընկերական մարմինն է, քանի որ բոլոր միւս ընկերական կազմակերպութիւնները, հիմնարկութիւնները, խմբակցումները իր գործարաններն են, իրմէ ծնուած, առանց իրեն ապրելու անկարող ու անիմաստ:

Իսկ քաղաքակրթութիւն, կուլտուրա, ըսուածն ալ բառ մըն է արտայայտելու համար այդ ընկերական գործարանական մարմնի արդէն ըստեղծած գործարանները, այդ գործարաններուն գործունէութիւնը եւ այդ գործունէութենէն առաջ եկած արդիւնքները՝ բոլորը միասին առած: Քաղաքակրթութիւնը այն յիմակն է, որուն հասած է ազգ-օրգանիզմը^(*): Ազգի մը բոլոր օրգանները^(**) քաղաքակրթական օրգաններ են. եւ ազգը ինքը քաղաքակրթութիւնը արտադրող օրգանիզմը է:

(*) Ազգ-յօրինուածքը:

(**) Մասերը, գործարանները:

Բնութեան ստեղծած բարձրագոյն օրգանիզմը մինչեւ հիմա :

Բնութիւնը միայն երեք աստիճանի գործարանաւոր մարմին ունի, երեք աստիճանի գործարանային ամբողջութիւն, երեք աստիճանի անհատականութիւն :

Առաջին աստիճանը՝ միաբջիջ էակները, որուն կը պատկանին բոլոր մէկ բջիջէ մը կազմուած նախնական արարածները, բոյս թէ կենդանի, մանրէ ու բացիլ :

Երկրորդ աստիճանը՝ անհատական գործարանային էակներ, որոնք արդիւնք են բջիջներու կապակցութեան նոր ու աւելի բարձր ամբողջութեան մը մէջ, եւ որուն կը պատկանին բոլոր բազմաբջիջ բոյսերն ու կենդանիները իրենց հազարաւոր տեսակներով ու անհամար անհատներով, մարդն ալ մէջը :

Երրորդ աստիճանը՝ ընկերային ապրող մարմինն է, ժողովուրդները, ազգերը, որոնք արդիւնք են բուսական կամ կենդանական նոյնացեղ անհատներու կապակցութեան բարձրագոյն աստիճանի ամբողջութեան մը մէջ, որովհետեւ միայն մարդու յատկութիւնը չէ ազգ ու քաղաքակրթութիւն առաջացնելը :

Նոյնատեսակ ծառերէ կազմուած պուրակն ու անտառն ալ իր տեսակի ազգ մըն է իրեն յատուկ քաղաքակրթութեամբ : Իսկ կենդանական աշխարհի բոլոր տեսակներուն մէջ դժուար չէ հանդիպի-

լը ընտանիքի, որ ազգի նախնական ձեւն է. կան նաեւ շատ աւելի բարդ ձեւերով խմբական կեանք վարող կենդանիներ: Միթէ իր տեսակի ընկերային կազմակերպութիւններ չե՞ն կենդանական հորդաները, երամակներն ու երամները: Եւ վերջապէս մեղուներն ու մրջիւնները, եւ այնքան ուրիշներ, իսկական ժողովուրդներ ունին եւ բարձր քաղաքակրթութիւն:

Այսպէս ուրեմն. ազգը հաւաքածու մը չէ, պատահական խմբում մը չէ, արուեստական կապակցում մը չէ, այլ ապրող եւ իրար պայմանաւորող գործարանային կապակցութիւն մը, բնական ամբողջութիւն մը, հիմնական ընկերային մարմին մը: Դարերու ընթացքին եւ անդու աշխատանքով ընութեան առաջացուցած բարձրագոյն տեսակի գործարանաւոր մարմինը, քաղաքակրթութիւն արտադրող ընկերային մարմինը:

Է.

ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ՄԱՐՄԻՆԸ ՍՐԲԱԳՐԵԼՈՒ ՃԻԳԵՐ

Ընկերային մարմինը առաջացած է, կ'ապրի ու կը գործէ, ինչպէս ամէն գործարանաւոր մարմին, մղուած իր գոյութիւնն ու իր զարգացումը ապահովելու ներքին զրդումէն: Ի՛ր գոյութիւնը,

ի՛ր զարգացումը իրրեւ ամբողջութիւն. որովհե-
տեւ ամէն գործարանաւոր մարմնի ղեկավար
սկզբունքը ամբողջ օրգանիզմի օգուտն է, օրգա-
նիզմի ամբողջութեան զարգացումն ու ապահո-
ւումը:

Բայց միւս կողմէն ընկերական այդ բարդ
միութիւնը կազմուած է մարդ-մասնիկներէ, ո-
րոնք ունին ու կը պահեն իրենց անձնական գո-
յութիւնը, ունին իրենց ուրոյն կամքն ու ձգտու-
մը, իրենց մասնաւոր հաշիւն ու շահը, պէտքն ու
կարիքը: Եւ ամբողջութեան շահն ու օգուտը չի
ծածկեր ամէն անգամ ու չի համապատասխաներ
ամէն մէկ անձի մասնաւոր շահին ու ձգտումին:

Եւ, եթէ այդ բարդ ընկերական կազմութեան
համար էականը ամբողջութեան բռնած ուղին է
ու ամբողջութեան առաջդիմութիւնը եւ երկրոր-
դական կարեւորութիւն ունի իրեն համար իր
հիւսուածքը կազմող ամէն մէկ մասնիկի վիճա-
կը, նոյնը չէ եւ նոյնը չի կրնար ըլլալ բաղադրիչ
մասնիկներուն համար: Ընդհակառակն, ամէն անձ
ստիպուած է իր օգուտը, իր վիճակը մտածելու,
անոր համար ամենակարեւորը ինքն է, ամենէն
առաջ ի՛ր գոյութիւնը, ետքը՝ ամբողջութիւնը:

Այսպէսով ընկերական կազմի եւ իր բաղա-
դրիչ անհատներուն մէջ ինչպէս եւ խումբերուն,
գործարաններուն եւ գործարաններու մասերուն
մէջ կայ մշտական դժգոհութիւն, շահերու հա-
կադրութիւն, պայքար: Ամէնքը նոյն դիրքի վը-

րայ չեն, ո՛չ ալ նոյն արժէքն ու դերը ունին, ո՛չ ալ հաւասար աշխատանք կը կատարեն եւ ո՛չ ալ մանաւանդ աշխատանքին արդիւնքը ամէնուն հաւասար կը հասնի: Մէկ խօսքով՝ ընկերային կազմի եւ ընդհանրապէս օրգանական կազմի յաւիտենական հիւանդութիւնը տնտեսական ու վարչական անհաւասարութիւնն է, որուն զոյգ կ'երթայ նաեւ կէս-բերան տրտունջ մը մարդկանց մէջ եղած բնական անհաւասարութեան դէմ, ինչպէս է գեղեցկութիւնը, տաղանդը, խելքը, ուժը, առողջութիւնը:

Բոլոր դարերու եւ բոլոր ժողովուրդներու մէջ գրկուածներն ու անիրաւութիւնները փորձած են տիրող կարգերը փոխելու, դիմադրելու, ապըստամբած են ու կռուած, եւ մարդկային պատմութեան մէկ խոչոր մասը հենց այդ կռիւներու պատմութիւնն է: Այդ մաքառումներուն կից եւ այդ մաքառումներէն աւելի եւս խթանուած ազնիւ ու մտածող մարդիկ գլուխ են կոտորեր ու ճիւղեր են թափեր գտնելու համար այնպիսի ձեւ մը, այնպիսի վիճակ մը ընկերային կազմի, որ այդ անարդարութիւնը, անհաւասարութիւնն ու շահագործումը, գոնէ մեղմէին, տաշէին, նուազ անտանելի դարձնէին:

Այդպիսի մաքառումներէն մէկն է եւ արդի բանուորական կռիւը կապիտալի(*) դէմ, եւ այդ

(*) Դրամագլուխ:

տեսակ մտքի ազնիւ ճիշդ մըն է սոցիալիստական աշխարհայեացքը :

Կամ աւելի ճիշդ է ըսենք սոցիալիստական աշխարհայեացքները, որովհետեւ մէկը չէ, չատ տեսակ են ատոնք եւ իրարմէ խորապէս տարբեր չատ մը հիմնական հարցերու մէջ : Այսպէս՝ սեփականութեան բացարձակ ժխտումէն սկսած, կան զանազան աստիճանաւորութիւնները միայն արտադրական միջոցներու ընդհանրացման, ան ալ զանազան ձեւերով, հասնելով մինչեւ կօօպերաթիւները, որոնք ինքզինքնին կը համարեն ամենէն զործնականը այս ջանքերուն մէջ եւ որոնք սակայն կտրուկ կանգնած են մասնաւոր սեփականութեան սկզբունքին վրայ : Նոյնն է ազգային հարցի վերաբերմամբ. ազգ-օրգանիզմները հիմնովին քանդելու եւ տեղը նոր տնտեսական հիմքերու վրայ համամարդկային միակ օրգանիզմ մը դնելու երազէն սկսած, ազգութիւններու խնդրին ձեռք դպցնելու զգուշացողներուն վրայով, մինչեւ ազգայնութեան արժէքը լիովին ընդունող եւ ընկերային արդի օրգանիզմը միայն տնտեսական կողմէն սրբազրեւելու առաջարկը :

Այս բոլորին մէջ մեզի հիմա մասնաւոր կերպով հետաքրքրողը ծայրայեղ խումբն է, քանի որ ան է թշնամին ուրոյն ազգութիւններու գոյութեան, այսինքն՝ անոնք, որոնք կը հաւատան ու կը ձգտին հարցի «կարճ ու կտրուկ» եւ «արմատական» կերպով լուծմանը :

Եւ առաջին հայեացքով իսկապէս որ շատ կարճ ու կտրուկ եւ արմատական կը թուի հետեւեալ դատողութիւնը.

«Սեփականութեան հետ կապուած են եղեր միշտ այնչա՛փ թշուառութիւն, շահագործում, անարդարութիւն. ուրեմն կորչի՛ սեփականութիւնը: Աղքատութեան հետ կապուած են եղեր միշտ այնքան ճնշումներ, պատերազմներ, կեղեքում, կողոպուտ ու հարստահարում. ուրեմն կորչի՛ աղքատութիւնը»:

Բայց այս ոճով կարելի է շարունակել. «Կնոջ ու սիրու հետ կապուած է եղեր միշտ այնքան տառապանք, նախանձ, ատելութիւն, դադանութիւններ ու սպանութիւն. ուրեմն կորչի՛ կինն ալ, սէրն ալ»:

Հապա ուտե՞լը. ուտելու համար չե՞ն բոլոր տնտեսական կռիւներն ու կեղեքումը, իրար յօշոտելն ու իրարու ձեռքէ յափշտակելը. ուրեմն կորչի՛ ուտելը:

Ո՛չ. սա արմատական մտածում չէ, այլ պարզապէս անարմատ մտածում, ան ալ չափազանց միամիտ տեսակի: Այս դատողութեամբ, եթէ կ'ուզէք, ձեզի ըսեմ ամենէն կարճ ու կտրուկ ու ամենէն արմատական միջոցը մարդկութիւնը իր ներկայ ու ապագայ բոլոր հոգերէն ու չարչարանքէն միանգամ ընդմիշտ ազատելու. «Կորչի՛ կեանքը»:

Հարցի «արմատական» կերպով լուծման հա-
յտքն ունեցողներուն ծրագրին մէջ այսքանը
խիստ պարզ է, որ փնտռուած հաւասարութիւնն
ու արդարութիւնը ձեռք պիտի բերուի զոհելով
անհատականութիւնը թէ՛ մարդ-անհատներու եւ
թէ՛ ժողովուրդ-անհատներու՝ ազգերու։ Անձերու
անհատականութիւնը պէտք է զոհուի, քանի որ
կը պահանջուի ամէն սեփականութեան եւ ամէն
աշխատանքի բացարձակ համայնացում։ Եւ ամէն
ձեռնարկ, ձեռներէցութիւն, փորձ ու ճիգ կեղ-
բոնի մը ձեռքով ու հրահանգով եւ կեղբոնի մը
նշանակած մարդոց միջոցով ու ճամբով։ Քանի
որ կը պահանջուի, հնար եղածին չափ, դարձնել
ամէնքը իրարու հաւասարու իրար նման եւ վեր-
ցընել մէջտեղէն ամէն մըցում։ Պէտք է զոհուի
ժողովուրդներու անհատականութիւնը, քանի որ
կը պահանջուի քայքայել առանձին-առանձին ազ-
գերու գոյութիւնը, ջնջել անոնց մէջ եղած զա-
նազանութիւնները, բոլորովին շաղուել իրար եւ
ստեղծել մէկ ժողովուրդ ու մէկ խմոր։

Արդ՝ օրգանական եւ ընկերային կեանքին մէջ
տեսակի մը բոլոր անհատներուն համար նոյնը ե-
ղող, բոլորին ընդհանուր եղող, բոլորը իրար նը-
մանցնող, իրար հաւասարցնող գծերն ու յատկու-
թիւնները անհամեմատ աւելի հին ու հիմնական
կողմերն են, հին ժառանգութիւններ, հինին կառ-

չած, հինը պահող, ինչպէս օրինակ բնազդները կամ օրգաններու ծաղման ու զարգացման աստիճաններն ու ձեւերը. այսինքն հաւասարեցնող, նոյնացնող. բնդհանրացնող սկզբունքը կեանքի պահպանողական սկզբունքն է : Եւ բնդհակառակը, տեղին ու պարագային համեմատ փոփոխուող, յարմարող, հնարող ու տարբերող գըծերն ու յատկութիւնները, անհատը անհատէն ու ցեղը ցեղէն զանազանող նրբութիւնները անհամեմատ աւելի նոր ձեռք բերուած կողմերն են, նոր ժառանգութիւններ, որոնք նոր ճամբաներ կը բանան, նոր ձեւերու կը ձգտին. այսինքն կեանքի յառաջդիմական սկզբունքն են :

Ով որ կը յենուի մարդկային բնդհանուր գըծերու վրայ, ով հաւասարութիւն կը քարոզէ, մարդոց եւ ժողովուրդներու նմանեցում կը պահանջէ, «լայն մասսաններու» հոգը ունի աչքի առաջ եւ աւելի «միջնակ» մարդով կը հետաքրքրուի, ան իր հոգիին խորքը պահպանողական է : Ով աւելի գին կու տայ մարդոց անհատական կողմերուն եւ ժողովուրդներու ազգային առանձնաչափութիւններուն, ով կը սիրէ տաղանդն ու բացառիկը ու կը ջատագովէ մրցումն ու ձեռնբէցութիւնը, ան իր հոգիովը յառաջդիմական է :

Ասոնք են՝ մարդկային հոգիին երկու հիմնական տիպերը, երկուքն ալ անհրաժեշտ եւ իրար լրացնող, որովհետեւ կեանքը այդ երկու հակադիր սկզբունքներու հիւսքէն է կազմուած : Եւ

Ճիշդ ատոր համար ալ մտածումունքն ու ձգտումը
կը սկսին դառնալ անառողջ ու հակաբնական, երբ
կ'ուզուի հիմնել կեանքը միայն մէ'կ սկզբունքի
վրայ, միայն ի'ր սկզբունքին վրայ. եւ ինչ աս-
տիճանի որ բացարձակ շեշտուած ըլլայ միա'յն
իւր սկզբունքը եւ անտեսուած հակադիրը, այն չա-
փով կ'ըլլայ հիւանդոտ ու յետադիմական, այ-
սինքն հակառակ օրգանական ու բնկերային կեան-
քի բնական ընթացքին ու զարգացմանը :

Այս է պատճառը, որ անհատականութիւնն ու
ազգութիւնը խեղդել ուզող «արմատականներուն»
մտածումն ու ձգտումը, հակառակ բոլոր արտա-
քին ձեւերուն եւ փքուն բառերուն, իսկապէս ոչինչ
չունի իւր մէջը բարձրացնող, հակառակ է յառաջ-
դիմութեան. առողջ տեսակի պահպանողականու-
թիւն ալ չէ, այլ ծայրայեղ ու բացարձակ միա-
կողմանի պահպանողականութիւն, այսինքն յե-
տադիմութիւն :

*
* *

Մարդս ու մարդկային բնկերութիւնը սկիզբը
կոյր դործիք մըն է բնութեան ձեռքը, կը դործէ
ու կ'արտադրէ, կը շինէ ու կը փոխէ հպատակե-
լով բնութեան զրդումին, ինչպէս կ'ըսեն՝ բնազ-
դին, կեանքի պահանջին եւ ապրելու օրէնքին,
առանց ոչինչ գիտակցելու, առանց քննական մը-
տածումի իւր ըրածին ու թողածին վրայ :

Բայց հետզհետէ, մտքի ու քաղաքակրթութեան աստիճանական զարգացման հետ, կու գայ անդրադարձումը դէպի իր ըրածը եւ վերլուծումը շրջապատող բնութեան եւ իր մէջի բնութեան: Եւ ինչ չափով որ բնութեան գաղտնիքները կը սկսին գողցուիլ ու բնութեան օրէնքները կը սկսին բացուիլ, մարդն ու մարդկային ընկերութիւնը կը սկսին փորձեր ընել այդ բացուած օրէնքներուն հիման վրայ, հետեւել բնութեան, նմանուիլ բնութեան, կապիկել բնութիւնը. այսինքն՝ կը ջանան արագացնել բնութեան կատարելիք գործը ու նըպաստաւոր պայմաններ կը ստեղծեն անոր աշխատանքին համար. եւ կամաց-կամաց նոյնիսկ կը ծառայացնեն բնութիւնը իրենց ուզած նպատակներուն հասնելու համար. միայն միշտ ենթարկուելով բնութեան օրէնքներուն: Ի՞նչ է մեր գիտնականներու ու մասնագէտներու կատարածը մեր արտերուն, այգիներուն, փոռներուն ու գոմերուն, դպրոցներուն, հիւանդանոցներուն ու աշխատանոցներուն մէջ:

Եւ գիտութիւններու արագ քայլերուն ու ձեռք բերած աներեւակայելի յաջողութիւններուն զուգընթաց՝ կ'աւելնայ նաեւ մարդու յանդգնութիւնը բնութիւնը յղկելու, բնութեան կոպիտ կողմերը սրբազրեւելու, բնութեան թերին լրացնելու: Արդէն մարդու հոգիին մէջ միշտ եղեր է ու կայ դիմադիր ու հսկարտ պահանջ մը բնութեան հակառակ երթալու, բնութեան օրէնքները ոտքի

տակ տալու, բնականը ընկճելու ու ենթարկելու մարդկային կամքին. ասոր դատական օրինակը կուսակրօնութիւնն է, աշխարհից փախչելը, անհամար տեսակի ճգնութիւնները, որոնք միշտ հիւսուած են եղեր բոլոր դարերու քիչ-չատ բարձր կրօններուն :

Այս բոլոր գիտական ու հակագիտական, հոգեկան բարձր թռիչք ունեցող եւ մտաւոր տափափութեան արդիւնք եղող խառնուրդին մէջ մեծագոյն մասը ի հարէ սին ճիգեր են ու մարդկային մեծամտութիւն: Իսկ այն քիչն ալ, որ մարդիկ յաջողած են «յղկելու» կամ «լրացնելու», յաջողած են միայն մէկ պայմանով, ենթարկուելով ու յարմարուելով փոփոխել ուզուած իրի կամ երկուցթի ներքին բնական օրէնքներուն: Ուրիշ խօսքով նորէն հետեւելով բնութեան:

Այդպէս ալ է, եւ այդպէս ալ պէտք է ըլլայ բնականաբար, մեր ընկերային օրգանիզմը սրբագրելու միջոցին: Բնութեան հակառակ ոչինչ չենք կրնար: Ազգերը կան եւ առաջացեր են կեանքի բնական անհրաժեշտութեամբ եւ դարերու յամառ աշխատանքով. ասոնք մարդկային քաղաքակրթութիւնը արտադրող բնական օրգանիզմներն են եւ կը բանին իրենց ներքին բնական օրէնքներով: Այդ օրգանիզմը ոչնչացնել ձգտելը կամ քեֆիդ փշածին պէս փոխել ու փոփոխել ուզելը նոյնքան միամիտ ու անմիտ ցանկութիւն մըն է, ինչքան տենչալը, որ մարդս ուրիշ տեսակ չիւնուած ըլ-

լար, օրինակ՝ աչքերուն մէկը ծոծրակին վրայ
 ւլլար, միւսը ճակատին. մէկի տեղ երեք գլուխ
 ունենար. եւ երկու թռչունի թեւեր՝ իր թիկուն-
 քին: Եւ իրօք, ասոնք բոլորը եւ ասոնց նման ու-
 րիշ շատ ցանկութիւններ տղայական հասակի սի-
 րած երազներն են եւ բոլոր ժողովուրդներու հե-
 քիաթներուն մէջը լեցուն: Բայց տխուր իրակա-
 նութեան մէջ մարդը միշտ նոյն անթեւ մարդն է,
 միագլուխ ու աչքերն ալ քթին դրացի:

Այո՛, կրնայ փոխուիլ ե՛ւ մարդու մարմինն
 ու հոգին. եւ չէ՞ որ փոխուելով ու փոփոխուե-
 լով է ան հասեր իր այս արդի վիճակին. եւ յա-
 ւիտեան պէտք է փոխուի ու փոփոխուի, քանի որ
 կ'ապրի, բայց ճիշդ նոյնքան երկար, յամառ ու
 դանդաղ աշխատանքով, ինչպէս որ կազմուեւ է,
 առաջացեր է իր ամէն մէկ մասն ու յատկութիւ-
 նը: Կը փոփոխուի, եթէ իրօք որ համապատաս-
 խան է կեանքի պէտքին ու զարգացման պահան-
 ջին, բայց անպայման ենթարկուելով մարդկային
 օրգանիզմի բոլոր բնական օրէնքներուն:

*
 * *

Ճիշդ այդպէս ալ ընկերային օրգանիզմը:
 Հիմնական ու արմատական երեւոյթներէն կարե-
 լի չէ փոխել եւ ոչինչ: Իսկ աւելի երկրորդական
 բաներէն ինչ ալ որ կարելի է «յղկել» ու «սրբա-
 գրել»՝ կարելի է միայն աստիճանական յամառ

ու երկար ջանքերով եւ անսլացման հպատակելով ընկերային օրգանիզմի ներքին օրէնքներուն, այսինքն՝ հետեւելով այն ճամբուն, որով առաջացեր է ան եւ որով ան կը զարգանայ ու առաջ կ'երթայ:

Հետեւաբար, եթէ կ'ուզենք, որ ընկերային կեանքի ցաւոտ կողմերը հնար եղածին չափ մեղմանան, եթէ կ'ուզենք, որ աւելի արդար ըլլայ աշխատաւորին վարձը, եւ աւելի թեթեւ՝ փոքրի, տկարի, անժառանգի վիճակը: Եթէ կ'ուզենք, որ զազանը հնար եղածին չափ զսպուի մարդկային անհատներուն եւ ժողովուրդներուն մէջ, եւ ազնրութիւնը աւելի տեղ ունենայ մարդկային յարաբերութիւններուն միջեւ, պէտք է աչքի առաջ ունենանք միշտ մեր կատարած ճիգերու միջոցին՝ որ զործ ունինք բնական-ընկերային օրգանիզմի մը հետ եւ մեր ջանքերը պէտք է յարմարացնենք այդ օրգանիզմը ստեղծող ու վարող ներքին օրէնքներուն:

Ապա թէ ոչ՝ տաղանդը, մրցումն ու ձեռնբէցութիւնը խեղդել ուզելով, անհատականութիւնն ու ազգութիւնը արհամարհելով, հեռու չենք երթար: Կեանքը կ'երթայ իր ճամբով, մեր տղայական սիրուն երազները կը մնան հեքիաթներու մէջ. եւ մեր այս բոլոր յուզումն ու պահանջը կը դառնան զուր աղմուկ եւ անպտուղ իրարանցում, օրուան հետ եկած, օրուան հետ անցնող:

ԱԶԳ ՈՒ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Մարդկային ընկերային օրգանիզմին ամենէն պարզ ու նախնական ձեւն է ընտանիքը, այսինքն՝ ամուսնական ու արեան կապերով իրարու զօդուած մէկ-երկու սերունդներու կենակցութիւնը ընդհանուր տնտեսութեամբ եւ ընդհանուր ղեկավարութեամբ:

Երբ ընտանիքին թիւը չատ կ'աճի եւ զգալի կը դառնայ որսի, արօտի կամ հողի սակաւութիւնը, ընտանիքը ստիպուած է բաժնուելու, որուն յաճախ կ'ընկերանան նաեւ ազգակիցներուն մէջ ծագած ներքին կռիւները:

Եթէ անջատուող մասը իր բնակութեամբ չատ չի հեռանար մայր ընտանիքէն, երկու ընտանիքներուն միջեւ կը մնայ կապը ո՛չ միայն ծագման ու լեզուի, բարքի ու կրօնի, այլ եւ տնտեսական ու վարչական կապերու այն մասով, որ կը վերաբերի ընդհանուրին. եւ միացած ուժերով կատարուող բոլոր ձեռնարկութիւններուն, կռիւներուն ու պաշտամունքի միջոցին բնականօրէն առաջնութիւնը կը մնայ մայր ընտանիքի պետին ձեռքը. կը նշանակէ ընտանիքը ճիւղաւորուեցաւ, դարձաւ տոհմ եւ հետզհետէ ցեղ, պահելով իր ընդհանուր վարչական պետը եւ իր պետական միութիւնը:

Եթէ ընդհակառակն անջատուող մասը հեռա-
նայ աշխարհագրապէս կամ եթէ բաժնուած է քէն
ու կռուով, այն ժամանակ մայր ընտանիքին օ-
ղակող բոլոր տնտեսական ու վարչական կապերը
կը կտրուին, անջատուողներու ղեկավարը կը
դառնայ նոր ու անկախ պետ. եւ կ'առաջանայ նոր
ընտանիք, հետզհետէ նոր տոհմ, նոր ցեղ, նոր
պետական միութիւն:

Եւ այս ձեւով քիչ-քիչ շատցող, իրարմէ բաժ-
նուած ու իրարմէ ծագող մայր ու դուստր եւ
քոյր ցեղերու միջեւ կը մնայ ի հարկէ լեզուի,
բարքի, կրօնի, ծագման ու անցեալի կապը, այ-
սինքն՝ բոլորը միասին կը ներկայացնեն մէկ
ժողովուրդ:

Ժողովուրդ մը, որ կազմուած ըլլայ մէկ ըն-
տանիքէ մը, մէկ ցեղէ մը, նախապատմական ան-
տառներու թաւուտքին խորքը պատահած ու ան-
ցած երեւոյթ է: Պատմութեան լոյսին տակ ին-
կած հին ու նոր բոլոր ժողովուրդները, ինչքան
ալ նախնական ըլլան ու փոքրաթիւ արդէն հասած
են ցեղերու կազմութեան, այսինքն՝ ամէն նախ-
նական ժողովուրդ բաղկացած է քանի մը պետա-
կան միութիւններէ, որոնք եւ յաճախ մշտական
կռուի մէջ են իրարու դէմ: Որով եւ իրականու-
թեան մէջ պատահող առաջին պետական ձեւը կը
դառնայ ցեղայինը, ցեղապետութիւնը:

Երբ ուժի ու յաղթութիւններու հետեւանքով
ցեղապետներէն մէկը իր ազդեցութեան ու կամ-

քին տակը կ'առնէ քանի մը արիւնակից ցեղեր ու ցեղապետներ, եւ սովորաբար իրեն վերադրելով մայր ցեղի տիտղոսն ու իրաւունքները, ըլլա՛յ իրաւացի կամ հենց այնպէս միայն իր հմայքը աւելի զօրեղացնելու համար, կ'առաջանայ պետական զարգացման երկրորդ աստիճան մը, իշխողը, իշխանը, իշխանապետութիւնը:

Երբ ներքին որոշ պայմաններու հետեւանքով, յաճախ քաջութեան ու զէնքի հմայքով, արտաքին արչաւանքներու փայլով, կամ հողերու նուիրումով այդ իշխաններէն մէկը յաջողի իրեն կապելու եւ իրեն ենթարկելու նոյն ժողովուրդի միւս իշխողները առաւել կամ նուազ իրականօրէն՝ կ'առաջանայ պետական զարգացման նոր աստիճան մը: Ինչքան ալ հզօր ու խիստ ըլլայ իշխողներուն իշխողը՝ ամէն մէկ իշխան իր հողերուն վրայ ազատ տէր է ու տիրական իր «Ժողովուրդին»․ միայն որոշ զինական, տնտեսական եւ ծիսական պարտաւորութիւններով է ենթակայ իշխողներու իշխողին:

Պետական զարգացման յաջորդ աստիճանն է միապետութիւնը: Այսինքն՝ երբ մեծ իշխանը կամ կեդրոնական կառավարութիւնը կը յաջողի խլել իր իշխաններուն ձեռքէն անոնց իրենց հողերուն վրայ ունեցած անկախութիւնը, կապել բոլոր իշխանները անմիջապէս իր անձին ու իր պալատին, իրեւ չուք ու զարդ, եւ միացնել ամբողջ երկիրն ու ազգը մէկ տնտեսական-վարչական կուռ ամբողջութեան մէջ:

Այսպէսով, երբ ժողովուրդները կը զարգանան իրենք իրենց, առանց տեւականօրէն ճգմունքու օտար տիրապետութեան մը տակ, շատ յստակ ու կանոնաւոր կերպով մեզի կը բերեն երկու իրարու հիւսուած եզրակացութեան:

Նախ՝ որ սկիզբները ազգութիւնը աւելի լայն շրջանակ է, քան պետութիւնը: Ամէն ժողովուրդ իր մէջը ունի շատ մը առանձին-առանձին տնտեսական-վարչական միութիւններ, անկախ իշխաններ, անկախ քաղաքներ:

Երկրորդ՝ որ ամէն ժողովուրդ իր քաղաքակրթութեան զարգացմանը զուգընթաց ձգտում ունի այդ իր քաղաքը մանր պետական միութիւնները իրարու կապելու, օղակելու, սեղմելու, ձուլելու եւ առաջացնելու մէկ տնտեսական-վարչական ամբողջութիւն մը, մէկ կեդրոնով, որ ընդգրկէ հնար եղածին չափ ամբողջ ազգը, այսինքն դառնայ ազգային պետութիւն:

*
* *

Այս ընթացքը հիմնովին կը փոխուի, երբ ազգերու պետական զարգացման որեւէ մէկ աստիճանին վրայ, օտար ժողովուրդ մը կու գայ, կը յաղթէ, կը գրաւէ անոնց հողերը եւ կը հպատակեցնէ իրեն: Կը ստանանք հպատակ ազգեր ու տէր ազգ մը, եւ պետութեան ալ նոր ձեւ մը, տիրապետութիւն:

Տիրապետութեան ամենէն թեթեւ տեսակն է , երբ յաղթողը երկիրը ոտքի տակ տալէ ու կողոպտելէ ետքը , ծովու մը տեղատուութեան նման , կը քաշուի ետ , յաղթուած ազգի վզին դնելով տարեկան աւելի կամ նուազ ծանր տուրք մը , զինուորական օժանդակութեան պարտաւորութիւն եւ իր գերիշխանութեան ճանաչումը : Որու փոխարէն հին պետութիւնը կը մնայ իր բոլոր օրգաններով , յաճախ եւ հին տեղական վերին իշխողը , թէեւ կաշկանդուած ու լուծի տակ , իրրեւ դաշնակիցը , իրրեւ օգնականը , իրրեւ ենթարկեալը «աւքայից արքային» , նայելով իրական ուժերու փոխ-յարարերութեան :

Տիրապետութեան աւելի լրիւ ձեւն է , երբ գրաւուած երկիրը , իրրեւ նոր նահանգ մը , կը միացուի տիրող իշխանութեան ընդհանուր պետական սխտեմին , իրրեւ անոր մէկ անրաժան մասը եւ ամբողջ վարչական , զինուորական ու հարկային դեկաւարութիւնը կ'անցնի նոր պետութեան ձեռքը : Հին պետութիւնը այլեւս չկայ , բայց կայ հին ազգը իր տեղական փոքր իշխաններով :

Տիրապետութեան ամենէն կատարեալ ձեւն է , երբ տիրող ժողովուրդը կոտորածով , տեղահանութեամբ , տնտեսական արգելքներով , կրօնական հալածանքով , իրաւական ամէն տեսակի խրտիրներով ու խառն ամուսնութեամբ կը յաջողի տկարացնել , մաշել ու ոչնչացնել հին ազգը եւ

վերջին մնացորդներն ալ ձուլել իր հետ : Կը նշանակէ՝ նոր տիրապետութեան սահմաններուն մէջ հին ազգը մեռաւ :

Տիրապետութիւնը, երբ նոյնիսկ կը թոյլատրէ, որ հանգիստ ապրին հպատակ ազգերը իր իշխանութեան տակ եւ պահեն իրենց ազգային քաղաքակրթութեան մնացորդները, կը թոյլատրէ աւամայ՝ հաշիւէ կամ հարկէ ստիպուած եւ միշտ ծուռ կը նայի անոնց վրայ, ըլլա՛յ վախի պատճառով թէ անյադութեան : Տիրապետութիւնը ըստ իր էութեան թշնամի է միշտ տիրուած ազգերուն եւ ընդհանրապէս «ազգ» գաղափարին : անիկա առաջ կը քէ «պետութիւն» գաղափարը :

«Ազգութիւնը նեղ երեւոյթ է, մանր մտածում, հին մանր պետութիւններու խղճուկ մնացորդ : Եւ ինչո՞ւ են պէտք այլեւս այդ զանազան տեսակի ազգերը, երբ կայ պետութիւնը, մեծ ու հսկայ, որու պաշտպանութեան տակ կ'ապրին ամէնքը, որու զաւակներն են ու հաւասար անդամներ ամէնքը, «առանց ազգի ու կրօնի խտրութեան» : Եւ ի՞նչ կարիք հազար տեսակ լեզուներու . կարեւորն ան է, որ մարդիկ իրար հաղորդել կարողանան իրենց միտքն ու իրենց գործը եւ ինչքան հնար է լայն շրջանակի . ահա՞ պետական լեզուն, մէկ լեզու մը ամէնուն համար, ու վերջացաւ գնաց : Եւ ի՞նչ անպատշաճ բան է նոյն պետութեան անդամներուն համար քսան տեսակ եկեղեցի, քսան տեսակ պաշտամունք, երբ կա-

ընելի է, եւ այնքան ալ դիրքի ու տնտեսական առաւելութիւններ ունի պատկանիլը պետական եկեղեցիին» :

Ի հարկէ այս ու ասոր նման դատողութիւններու միջոցին կը խուսափին յիշատակելէ, որ այդ պետական ըսուած կազմը, պետական կրօնը, պետական լեզուն տիրապետող ազգի սեփական ազգային լեզուն է, տիրապետող ազգի ազգային կրօնը, ազգային քաղաքակրթութիւնը, եւ որ ան իր ազգութիւնը կը քէշ պետական անուան տակ, եւ իր ցանկութիւնը միւս ազգերը մաշել ու հալելն է ի նպաստ իր ազգութեան :

Եւ եթէ քիչիկ մը ուշադրութեամբ հետեւելու ըլլանք, պիտի տեսնենք, որ մեր ապագային ու հակագգային քարոզիչներէն շատ շատեր իրենց այդ «լայնախոհ ազատամտութիւնը» ստացած են տիրապետող ազգերու ազգային կրթական հաստատութիւններուն մէջ, ուր ամբողջ ուսումը կը տարուի տիրուած ազգերու ազգային երեւոյթներուն եւ ընդհանրապէս ազգային գաղափարին ղէմ, արհամարհանք ներշնչելու ոգով եւ ընդհակառակն պանծացնում «պետական» քաղաքակրթութեան բոլոր կողմերուն :

Այսպէսով, բռնակալութեան ու տիրապետութեան տակն է միայն, որ պետութիւն գաղափարը աւելի լայն շրջանակ ունի, քան ազգը, քանի որ նոյն պետութեան սահմաններուն մէջ կ'ապրին շատ ազգեր : Եւ բռնակալութեան ու տիրապետու-

թեան ժամանակ է միայն, որ մէջտեղ կու գայ ազգերու անհատականութիւնը ճգմելու եւ ոչնչացնելու երեւոյթը, ինչպէս եւ ազգային զաղափարի արհամարհանքը, թէեւ այդ բոլորը կը կատարուի տիրապետող ազգի թիւը, դիրքը եւ քաղաքակրթութիւնը բարձրացնելու ու տարածելու նպատակով, այսինքն՝ վերջ ի վերջոյ նորէ՛ն ազգային զաղափարի յաղթանակին համար:

*
* *

ԺԸ. դարը, իբրեւ հետեւանք Արեւմտեան Եւրոպայի քանի մը դարերու զաղութային, տնտեսական ու մտաւոր զարգացման, բերաւ նոր ըմբռնում մը, ժողովուրդի տիրականութեան, ժողովուրդի սիւզերենիտէի(*) ըմբռնումը: Ժողովուրդը ինքը պիտի ըլլայ իր երկրին, իր կառավարութեան, իր քաղաքակրթութեան, իր տնտեսութեան տէրը, տնօրինողն ու վարողը. ընկերային ամէն երեւոյթի հիմքը ժողովուրդն է, եւ ինչ որ կատարուի՝ պէտք է կատարուի ժողովուրդի կամքով ու ժողովուրդի համար:

Եւ այս հիմնական զաղափարն է եղած այն լծակը, որով ուղղութիւն ու թափ են ստացեր քաղաքական կեանքն ու կուլտուրական շարժումները ամբողջ ԺԹ. դարու ընթացքին եւ մինչեւ

(*) Գերիշխանութիւն:

այսօր: Թրանսական մեծ յեղափոխութիւնը, ինչպէս եւ անոր արձագանգը եղող բոլոր յաջորդ յեղափոխութիւնները բոլոր երկիրներու մէջ, այդ գաղափարի ծնունդն են. եւ այդ գաղափարի դէրօշակովն են տեղի ունեցեր եւ մինչեւ այսօր ալ տեղի կ'ունենան քաղաքական ներքին ու արտաքին մաքառումները նոյնիսկ Չինաստան, Պարսկաստան ու Թուրքիա, ինչքան ալ որ մակերեւութային ըլլայ ու խորթ ժողովրդական գաղափարի եւրոպական ըմբռնումը արեւելեան կեանքին ու հասկացողութեան համար:

Ժողովուրդի տիրականութեան գաղափարին կը պարտինք մեր պարլամենտներն ու հասարակապետութիւնները, լրագրութեան ու հանրային կարծիքի հսկայական դերը, պարտադիր կը թուի թիւնը, ժողովուրդներու կեանքին ու ցաւին մօտիկ ծանօթացումը, ժողովուրդի տնտեսական վիճակի բարելաման գանազան տեսակի ծրագիրներն ու ձեռնարկները, ինչպէս եւ ամբողջ ժողովրդական բանահիւսութեան մը լոյս աշխարհ գալը: Ժողովուրդի տիրականութեան սկզբունքը տիրած ու զեկալարած է կեանքի բոլոր երեւոյթներուն վրայ:

Այդ գաղափարի մէկ անխուսափելի եզրակացութիւնն է նաեւ հպատակ ու տիրուած ազդերու անկախութեան պահանջը. եւ այդ պահանջի գործադրութիւնն է վերջին մէկ ու կէս դարու ազատական կռիւներուն չարքը: Պեւծիքա, Խտալիա,

Սերպիա, Ֆունաստան, Նորվեգ, Բուլղարիա, Լեհաստան, Ֆինլանտիա, Ունկարիա, Չեխոսլավակիա եւ ուրիշներ ստացան իրար հետեւէ իրենց քաղաքական ազատութիւնը, ունենալով իրենց թիկունքին քաղաքակիրթ մարդկութեան նիւթական ու բարոյական աջակցութիւնը, յամենայն դէպս համակրանքը: Անշուշտ այդ համակրանքն ու աջակցութիւնը երբեք չեն եղած անշահախնդիր, եւ ի՞նչ կայ այս մեղաւոր աշխարհիս երեսին, որ տակը հաշիւներ ու չահեր չունենայ: Հարցը հոտ չէ. այլ թէ ի՞նչպէս ամէնքը ստիպուած են յարմարցնելու իրենց շահերը այդ օրէ օր բացարձակ սկզբունք դարձող բմբռնումին հետ:

Եւ ատոր ամենէն լաւ օրինակը այս վերջին համաշխարհային պատերազմն է, որը ստացաւ երկու սկզբունքներու ընդհարման կերպարանք: Մէկ կողմը Գերմանիան, ուժի, բռնութեան, խլելու, ճգմելու ու տիրապետութեան սկզբունքը, — հի'ն ճամբան, շատ բնորոշ կերպով իրեն դաշնակից ունենալով երկու քայքայուող տիրապետութիւններ, ինչպէս էին Աւստրիան ու Թուրքիան: Միւս կողմը Անգլիան, որ խմբեց իր շուրջը «յանուն ազգերու անկախութեան» միւս կռուող ժողովուրդները. դարձաւ դրօշակիրը ժամանակի պահանջին, որով եւ իր կողմը ունեցաւ քաղաքակիրթ աշխարհի համակրանքը: Ատով ալ դաշնակիցները յաղթեցին քանի որ Միացեալ Նահանգներու մասնակցութիւնը, որով հարցը լուծուե-

ցաւ, բացարձակ կերպով այդ սկզբունքի յաղթանակին համար էր, այսինքն՝ որ ժողովուրդ մը ուրիշ ժողովուրդի գլխուն չպիտի բռնանայ:

Այնքան ուժեղ է դարձած արդէն նոր սկզբունքի ճնշումը եւ ժամանակի պահանջը, որ աշխարհիս ամենէն մեծ ու կարող տիրապետութիւնը շատոնց սկսեր է իր գլխուն ճարը մտածելու: Եւ խեղճ մարդուն յատուկ քաղաքականութեամբ իր վրայ է վերցուցեր իր տիրապետութեան մէջ այդ սկզբունքը գործադրողի դերը, եւ իր կայսրութեան տիրապետական ձեւը վերածելու վրայ է դաշնակցային ձեւի: Աւստրալիա, Զելանտա, Հարաւային Աֆրիկէ, Կանադա, ուր անգլիական տարրն է տիրողը, ստացած են առաւել կամ նւազ լայն ինքնավարութիւն, իսկ իր ո՛չ-անգլոտարր գաղութները՝ կէս կամ քառորդ կամ գոնէ անուանական ինքնավարութիւն, ինչպէս է Հնդկաստան, Եգիպտոս, Արաբիա, Միջագետք, Հըրէաստան եւ աւելի մանրերը:

Եւ տարակոյս չկայ, որ հետզհետէ բոլոր տիրապետութիւնները ստիպուած պիտի ըլլան հետեւելու նոյն ուղղութեան: Նշանակալից է որ բոլշեւիկները անմիջապէս հետեւեցին Անգլիայի օրնինակին: Ուկրայնա, Ադրբեջան, Վրաստան, Հայաստան, Սիբիր եւ դեռ ուրիշներ Կեդրոնական Ասիայի մէջ, Պորտուգալին, «անկախ» եւ «ինքնուրոյն» պետութիւններ են, եւ «դաշնակից» Պորտուգալին Ռուսաստանին: Ինչ փոյթ թէ բա-

ութիւնը չափազանց խոշոր են ու անճիշդ իրականութեան հանդէպ. կարեւորն այն է, որ ժամանակի պահանջած ձեւերը պահուած են:

Մարդկային մտքի, խղճի ու քաղաքակրթութեան կողմէն դատապարտուած է արդէն տիրապետութիւնը, եւ պէտք է ոչնչանայ ժողովուրդի մը բռնացումը ուրիշ ժողովուրդի մը վրայ: Ընդ այնպէս ինչպէս որ մարդկային մտքի, խղճի ու քաղաքակրթութեան կողմէն դատապարտուեցան ու ոչնչացան անհատներու ստրկութիւնը եւ անհատներու ճորտութիւնը, իրրեւ անհատի մը բռնացումը ուրիշ անհատի վրայ: Եւ ինչպէս որ ճանչուած է արդէն ամէնուն կողմէ անհատներու մէջ եղած իրաւական հաւասարութեան սկզբունքը, ինչ աստիճանի ու վիճակի մէջ ալ որ գտնուի անհատը հասարակութեան մէջ. բաւական է որ հասած ըլլայ իր հասունութեան տարիքը. այդպէս ալ արդէն հասունցած ըմբռնում մըն է եւ վաղուան իրականութիւնը, թէ ամէն ազգ իրաւունք ունի եւ պէտք է ունենայ իր անկախ գոյութիւնը, իրաւապէս հաւասար միւսներուն, ինչքան ալ որ փոքր ըլլայ. բաւական է, որ հասած ըլլայ որոշ հասունութեան աստիճանի:

«Ամէն ազգ իր պետութիւնը»: Այս է այն սկզբունքը, որուն հասեր է մարդկային գիտակցութիւնը, գործնական կեանքի թելադրանքը եւ արդարութեան պահանջը: Այսինքն՝ այն սկզբունքը, ինչ որ եղեր է բոլոր դարերու բոլոր ժո-

զովուրդներուն բնազդական ձգտումը, դարձած է արդէն իրաւական գիտակցութիւն եւ քաղաքական պահանջ:

Այս բոլորէն կրնանք հանել ազդի ու պետութեան մէջ եղած յարաբերութեան վերաբերմամբ հետեւեալ երեք ամփոփումները:

Առաջին, երբեք չէ՛ եղած եւ չկայ պետութիւն մը, ինչքան կ'ուզէ նախնական ըլլայ կամ կատարելագործուած, որ ազգութիւն չունենայ: Դեռ աւելին. ամէն պետութիւն միշտ հպարտ է եղեր իր ազգութեամբ, ինչքան ալ համեստ ըլլայ իր վիճակը. եւ ջանացեր է ամբացնել ու տարածել իր սեփական քաղաքակրթութիւնը: Եթէ յաջողեր է տիրելու եւ նստելու ուրիշներու թիկունքին, միշտ աշխատեր է նաեւ անոնց վիզը փաթթելու իր սեփական անհատականութիւնը, իր ազգութիւնը: Իսկ ամէն տիրուած ու բռնարարուած ազգի ջանքը եղեր է ազատել իր անհատականութիւնը այդ վիճակէն եւ յամառ դիմադրութեամբ մաքառեր է մինչեւ իր ուժերու բացարձակ սպառումը իր ազգութիւնը պահպանելու համար:

Երկրորդ, իր հիմնական, բնական պայմաններուն մէջ պետութիւնը մէկ ազգութեան մը մէկ գործարանն է միայն. ա՛յն գործարանը, որ կը վարէ ընկերային մարմինը կազմող անհատներուն ու զանազան միւս գործարաններուն փոխադարձ գործունէութիւնն ու գործակցութիւնը, տեսակ մը գլխու ու մէջքի ուղեղ, տեսակ մը ընկերային ջը-

ղային սխտեմ ու ջգային կեդրոն : Եւ ինչպէս որ նախնական կենդանիներու մարմնին մէջ մէկը չէ , այլ շատ են գանգլիոն(*) հանգոյցները եւ որոնք սակայն կենդանական օրգանիզմի զարգացման հետ իրարու կու գան ու կը կազմեն մէկ հիմնական կեդրոն մը ամբողջ օրգանիզմին համար , այդպէս ալ՝ ընկերային կեանքը վարող իշխողները նախնական աստիճաններու վրայ շատ են , բայց քաղաքակրթութեան զարգացման հետ կը ձգտին միանալու եւ կազմելու մէկ կեդրոն , մէկ իշխանութիւն , ազգային պետութիւն :

Երբորդ , տիրապետութիւնն է , որ բռնի կերպով կը զրկէ տիրուած ազգութիւնները իրենց սեփական կամքէն ու սեփական ղեկավարութենէն , ոչնչացնելով անոր պետական կազմը , եւ ի՛ր կամքին , ի՛ր ղեկավարութեան , ի՛ր պետական կեդրոնին ենթարկելով այդ հաշմանդամ դարձած ժողովուրդները : Այս ցաւոտ պայմաններուն դէմ է , որ կը բողոքէ ու կը մաքառի հետզհետէ զարգացող մարդկային քաղաքակրթութիւնը եւ կը ձգտի վերադարձնելու ամէն ազգին իրմէն խըլուած կամքն ու ղեկավարութիւնը եւ ապահովելու անոր անկախ գոյութիւնը . ատով է որ քայլ առ քայլ պիտի մօտենանք ապագայ իտէալ վիճակին , երբ ամէն ազգ միայն մէկ պետութիւն ունի , եւ

(*) Զգայիւն կօճիկ :

ամէն պետութիւն կը ծառայէ միայն մէկ ազգի ,
երբ մարդկութիւնը պիտի ճանչնայ միայն ազգ-
պետութիւնը :

Թ.

ԱԶԳ, ԸՆՏԱՆԻՔ ՈՒ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Ընտանիքը երբեմն , նախապատմական ժամա-
նակներուն մէջ , եղած է մարդկային կենակցու-
թեան միակ եւ ամենալայն ձեւը , ազգութեան ա-
ռաջին , ամենապարզ վիճակը :

Երբ իր ճիւղաւորումով եւ այդ ճիւղերու կա-
պակցումով , որուն յաճախ կը հիւսուին նաեւ ու-
րիշ բուներէ եկող ընտանիքներ , հետզհետէ կ'ա-
ռաջանան աւելի բարդ եւ աւելի լայն մարդկային
խմբակցութիւններ , ինչպէս են ցեղերն ու ժողո-
վուրդները , ընտանիքը չի դադրիր գոյութիւն ու-
նենալէ եւ կ'ապրի իբրեւ ստորաբաժանում մը ,
իբրեւ բաղադրիչ մաս մը այդ աւելի բարձր տե-
սակի ընկերական ամբողջութեան . կ'ապրի խառ-
նուրդ գոյութեամբ մը , մասամբ մօտենալով ըն-
տանիքի մեր արդի ըմբռնումին , մասամբ դեռ իր
վրայ պահելով շատ մը գծեր ու գործեր , որոնք
ըստ էութեան կը պատկանին պետութեան կամ
ընկերային օրգանիզմի միւս օրգաններուն :

Բայց ինչքան ժողովուրդի քաղաքակրթու-

թիւնը կը զարդանայ, ինչքան կը կատարելա-
գործուի ընկերային օրգանիզմը, եւ աշխատանքի
յարատեւ բաժանումով կ'առաջանան նոր ու նոր
օրգաններ յատուկ ամէն մէկ աշխատանքի ու գոր-
ծունէութեան համար, ընտանիքին վրայէն հե-
տըզհետէ կը վերցուն ընտանիքի պետական, զինա-
կան, դատական, կրօնական գործերուն մնացորդ-
ները, որով ընտանիքին կը մնայ իր հին դերերէն
միայն մէկը, ամենէն հիմնականը, ամենէն կա-
րեւորը, սեռի պահպանումը, նոր սերունդ հաս-
ցնելը, որ եւ հիմնապատճառն է մարդկային կե-
նակցութեան: Եւ ընտանիքը այս կերպով կը վե-
րածուի յստակ ու որոշ օրգանի մը, կը դառնայ
ազդութեան ամենակարեւոր օրգաններէն մէկը,
սերունդ արտադրող, սերունդ մեծցնող, սերունդ
դաստիարակող օրգանը:

Ազգը պահողը, ազգը շարունակողը, ազգային
ոգին, ազգային գծերը, ազգային քաղաքակրթու-
թիւնը, ըլլայ ժառանգութեամբ թէ կըթութեամբ
նոր սերունդներուն փոխանցողը ընտանիքն է գըլ-
խաւորապէս. ան է որ կը դնէ ազգային դրոշմը
անհատին վրայ ամենէն աւելի: Եւ ճիշդ ատոր
համար է որ ընտանիքն է գլխաւոր յենարանը ա-
մէն ազգութեան. հիմքը, միջնաբե'րդը, ուր եւ
կ'ապաստանի ժողովուրդի մը անհատականութիւ-
նը, երբ թշնամիները իրար ետեւէ կը խլեն ու կը
դրաւեն դուրսի ամրոցներն ու պարիսպները: Եթէ
գրաւեցին ընտանիքը՝ մեռաւ ազգութիւնը: Ասոր

մէջն է խառն ամուսնութիւններու վճռական դե-
րը ազգերու կեանքին ու մահուան վրայ :

Մասնաւորապէս ճակատագրական են խառ-
նազգի ամուսնութիւնները թոյլ ու փոքր եւ հը-
պատակ ազգերու համար : Խառնազգի ընտանիքը
Քարելոն մըն է , ուր մարդիկ կը խօսին տարբեր
լեզուներով : Ինչքան ալ երկու կողմէն իրարու
դէմ զան սիրով , մեղմութեամբ , լայն մտածու-
մով եւ փոխադարձ գիշումներով , երբեք չեն
կրնար լեցնել լիովին այն վիճը , որ կայ տարբեր
հոգեբանութիւններու , տարբեր պատմական դիր-
քի ու ձգտումներու եւ տարբեր քաղաքակրթա-
կան ժառանգութիւններու միջեւ :

Ամենէն բախտաւորը խառնազգի ամուսնու-
թիւններուն մէջ այն դէպքն է , երբ ամուսիննե-
րէն մէկը կարծես կը ծալլէ իր ազգութիւնը , ար-
ուեստօրէն ազգափոխ կ'ըլլայ , չի նայիր ետին ու
իւր ամբողջ հոգին կը դարձնէ ամուսնու ու զա-
ւակներու ազգութեան կողմը : Եւ ամենէն դժ-
բախտը խառնազգի ամուսնութիւններուն մէջ տի-
րող ու հպատակ ազգերու միջեւ կայացածն է .
որովհետեւ տիրողի արհամարհանքը , մեծամտու-
թիւնը ու վերէն նայիլը , ինչպէս եւ տիրուածի
վիրաւոր , բողոքող ու խայթող հոգին յաճախ կը
բախին իրարու ընտանեկան սեղանին վրայ , եւ
ազգային փոխադարձ դժգոհութիւնները , ատելու-
թիւնները , քննադատութիւններն ու կռիւնները կը
սպրդին ամուսնական առաջատէն ներս :

Եւ այս տեսակի յարկի մը տակ մեծցող սե-
րունդը երկակենցաղ էակ մըն է, ջուրի ու ցամա-
քի վրայ միաժամանակ ապրող, բայց ո՛չ ջուրին
մէջ կարգին լողալ գիտէ՝, ո՛չ ցամաքի վրայ մար-
դավարի քալել։ Եւ յաճախ կը վերջանայ անով,
որ ջուրն ալ կ'ատէ, ցամաքն ալ, թէեւ իր հո-
գիին խորքը լուռ տենչանք մը կը մնայ միշտ վառ՝
կա՛մ ջուրինը ըլլալու, կա՛մ ցամաքինը։

*
* *

Ընտանիքը, եթէ մէկ կողմէն ընկերային օր-
գանիզմի սերունդ հասցնող կարեւոր օրգանն է,
միւս կողմէն անհատի մը լրացումն է, ամբողջա-
ցումը, անհատի մը մեծ ու լայն ետը։ Արդէն ըն-
տանիքի առանձնայատուկ գծերէն մէկը հանդէպ
ընկերային մարմնի միւս օրգաններուն այն է, որ
անհատ մը կրնայ այդ օրգաններէն մէկուն կամ
միւսին պատկանիլ կամ ոչ, կրնայ պատկանիլ
քանի մը օրգանի միաժամանակ կամ յաջորդա-
բար, բացառիկ պայմաններու մէջ չպատկանիլ ոչ
մէկ օրգանի, յամենայն դէպս բազմաթիւ են այն
օրգանները, որոնց ան ո՛չ պատկանած է եւ ո՛չ
ալ կը պատկանի։ Բայց մարդ չկայ որ ընտանիքի
մը չպատկանի կամ գոնէ պատկանած չըլլայ։

Անհատը կծիկ մըն է ծնողներէն պատրաստ
ստացած կարողութիւններու, յատկութիւններու,
գործարաններու եւ գործունէութեան։ Եւ պորտի

կապին հետը չէ, որ կը կտրուի ստացման այդ կապը, ո՛չ ալ կաթի ընդհատումին հետ, ո՛չ ալ «երեք տարին» լրանալուն: Ան մշտական հաղորդակցութեան մէջ է, մշտական իւրացման. մըշտական խառնուրդի իր ծնողներուն հետ, դեռ երկար տարիներ, երբեմն շատ երկար տարիներ. թէեւ անշուշտ ինչքան ծնունդին մօտիկ այնքան ուժեղ են այդ կապերն ու ստացումը. եւ ինչքան անհատը կը հասուննայ, այնքան կը թուլնան նոր ազդեցութիւնները:

Անհատը ամբողջովին թաթխուած է իր ընտանիքին մէջ ու խմորուած անոր խմորէն, իւրացնելով անոր վատ ու լաւ առանձնայատկութիւնները, արտաքին ու ներքին առաւելութիւնները, անոր շէշտը, շարժումը, լեզուն, վարքը, ըմբռնումը, սովորութիւնները: Ամէն անհատի մէջ կ'ապրի ու կը շարունակուի խոշոր կտոր մը իր ընտանիքէն, եւ արդէն ինքն ալ մէկ կտորն է իր ընտանիքին, շարունակութիւնը ընտանիքին, ընտանիքի շարունակելին:

Բայց կայ եւ նո՛ր ընտանիքը, ի՛ր՝ անհատի կազմած ընտանիքը, երբ նոր զոյգը կը վառէ իր նոր օճախը նոր սերունդ մը տաքցնելու ու կերակրելու: Չամուսնացած կիներ, չամուսնացած այրը, զաւակ չունեցող զոյգը, որոնք չեն քաշած ընտանիքի հոգն ու ցաւը, որ չեն կրած զաւակ մեծցնելու լուծը, որ չեն զոհած իրենց հանգիստն ու յարմարութիւնները նոր սերունդի դարգացման

գործին, դեռ լրիւ անհատներ չեն. դեռ կազմուող անհատներ են, դեռ մարդ դառնալու պատրաստուող մարդիկ, դեռ ընտանիքացու ֆակներ են: Մինչեւ նոր ընտանիքը չկազմուի, մարդուս լրացումն ու ամբողջացումը չի դար. ե՛ւ Փիզիքահան լրացումը, ե՛ւ հոգեկան, ե՛ւ բարոյական, ե՛ւ քաղաքացիական:

Ի դուր չէ, որ մեր Ժողովուրդը ամուսնանալուն կ'ըսէ «աշխարհ մտնել», ազատ մարդը նկատելով իսկական ու լրիւ աշխարհքէն դուրս. կ'ըսէ նաեւ «կարգուիլ», կարգի մտնել, կարգաւորուիլ, կարգ ստանալ, մարդու կարգ մտնել, կատարել ինչ որ կարգ ու պահանջն է աշխարհի. նոյն է եւ «պսակուիլ», իրրեւ կեանքի պսակը, լրացումը, ամբողջացումը, ինչպէս Թագաւոր մը, որ մինչեւ Թագը չկապէ դեռ Թագաւոր չէ լրիւ. եւ արդէն հարսնիքը, մանաւանդ գիւղի, Թագադրութեան հանդէս մըն է իր բոլոր մանրամասներով եւ նորապսակները՝ «Թագաւոր» ու «Թագուհի»:

Չամուսնացած մարդու կիսատութիւնը աւելի յստակ տեսնելու համար պատկերացուցէ՛ք ձեզի «տունը մնացած աղջկան» կեանքն ու գոյութիւնը, ըլլայ չի՞ն թէ նոր ձեւի: Թէեւ կնոջ համար մասնաւորապէս ծանր է այդ վիճակը, բայց լրիւ ու ամբողջական կեանք մը չէ անշուշտ անընտանիք ու անզաւակ «յաւիտենական ամուրի»ի մը վարած կեանքը, իրեն համար, անձնական տեսակէտէն ալ: Իսկ եթէ զիտենք երեւոյթը իր հան-

րային երեսէն, պարզապէս յանցանք մըն է ընտանիք չկազմելը. եւ սպաղախին անշուշտ ենթարկուելու է օրէնքի հարուածին. իբրեւ հասարակ դասալքութիւն, իբրեւ պարզ փախուստ մը սերունդ մեծցնելու իր պարտաւորութենէն, զինուորագրութենէ փախչողի մը նման:

Այսպէսով՝ անհատը իր ամէն կողմերով եւ գրեթէ իր ամբողջ կեանքի ընթացքին անխզելի հիւսուած ու թնջուկուած է երկու ընտանիքի. եւ բնականոն պայմաններու մէջ հանրութեան կը ներկայանայ կա'մ իբրեւ ընտանիքի մը զաւակը, կա'մ իբրեւ ընտանիքի մը ծնողը: Եւ ընտանիքէ զրկուած ապրիլը, ըլլայ վաղահաս որբութեամբ, թէ ուշացած ամուրիութեամբ խոշոր ու զժրախտ անբնականութիւն մըն է, անկանոնութիւն մը թէ՛ անհատին համար եւ թէ ընկերութեան:

Ընտանիքը ամենէն հիմնական, ամենէն սկզբնական եւ ամենէն ընդհանուր կապն է անհատը ազգութեան օղակող: Բայց շուտով անոր կ'ընկերանայ երկրորդ օղակ մը, իբրեւ առաջինի ընդարձակումը. ընտանիքին հետ անմիջական չըփման մէջ եզոզ ազգականներու, ծանօթներու եւ ընկերներու շրջանակը. ընտանիքը ընդգրկող համայնական կեանքը, գիւղը, թաղը, քաղաքը. մէկ խօսքով՝ այն միջավայրը ուր ընտանիքը կ'ապրի,

որուն մէջ կը մեծնայ անհատը եւ որու ծոցին մէջ կը սկսի ինքն ալ աշխատելու սովորաբար :

Քաղաքակրթութեան զարգացման հետ կ'աւելնայ եւ երրորդ կարեւոր օղակը, կրթական հաստատութիւնը, երբեմն իբրեւ օժանդակը ընտանիքին, երբեմն իբրեւ անոր մասնակի փոխարինումը, ինչպէս են մսուրները, մանկանոցը, որբանոցը, զանազան տեսակի գիշերօթիկները, մանկապարտէզը. բայց աւելի յաճախ լրացնելով, խորացնելով, գիտութեան ու մասնագիտութեան վերածելով ընտանիքի ու միջավայրի մատակարարած դաստիարակութիւնն ու պատրաստութիւնը. ընտանիքն ու միջավայրը այլեւս առանձին չեն կրնար բաւարարել կեանքի անհամեմատ բարդացած պահանջներուն : Իսկ այդ կրթական հաստատութիւնները, բոլորը, բայց մասնաւորապէս պարտադիր նախնական դպրոցը եւ ընդհանուր միջնակարգ վարժարանները, բոլոր՝ ժողովուրդներու մէջ անխտիր, կը ծառայեն մօտէն ծանօթացնելու անհատին ազգային անցեալն ու ներկան, լիովին իւրացնել տալու ազգային լեզուն, դրականութիւնը եւ ամբողջ ազգային քաղաքակրթութիւնը, եւ ներշնչելու ազգային ըմբռնում ու գիտակցութիւն :

Ընտանիք, միջավայր եւ դպրոց. այս երեքի պինդ կապերով այնպէս է փաթթուած անհատը ազգութեան, որ հիմնովին պարսպ խօսք է, թէ մարդու քեֆէն է կախուած այս կամ այն ազ-

գութեան պատկանիլը կամ ո՛չ: Ընդհակառակն, ամէն մէկ անհատ այնպէս որոշ ու այնպէս հաստատ տեղաւորուած է իր ազգային պատեանին մէջ՝ ինչպէս նաեւ մէջ՝ նաեւ իւրաքանչիւր հատիկը: Եթէ հայ բնտանիքի զաւակ ես, հայ միջավայրի ծնունդ եւ հայ դպրոցի պտուղ, ուր կ'ուզես գնա՛, ինչ կ'ուզես ըրէ՛, չես կրնար փախչիլ քու հայութենէդ: Ան ինչպէս որ քու մեծ քրթիդ վրան է ու աղուոր աչքերուդ խորքը, այնպէս ալ քու չեղտերուդ տակը, քու բնաւորութեանդ հիմքը, ընդունակութիւններուդ ու թերութիւններուդ ետին, ճաշակիդ, զգացումներուդ ու երազանքիդ հակումներուն մէջ: Խօսէ, ինչ լեզու կ'ուզես, քանի լեզու կ'ուզես, միեւնոյն է, պէտք է մտածես հայերէն, յամենայն դէպս, հայալարի:

Անշուշտ պատկերը բոլորովին կը փոխուի, երբ այդ օղակներէն մէկն ու մէկը, կամ մէկ-երկուքը փտած են, փրթած են, երբ անհատի մը բնտանիքը, կամ միջավայրը կամ կըթութիւնը ազգային չէ, մանաւանդ եթէ երկուքը կամ երեքը միասին: Ահա՛ այն ժամանակ է, որ կը բացուի դուռը, ուրկէ կը փչեն ապազգային քամիները եւ կը քշեն չիտակ դէպի ազգափոխութիւն:

Ազգափոխութիւնը ծանր գործողութիւն է եւ դիւրին չի կատարուիր, սովորաբար կը քաշէ գոնէ երկու-երեք սերունդ, կ'ուզէ ըլլայ տիրապետութեան ճնշման տակ, թէ գաղթականութեան

հետեւանքով: Ո՛չ հին ազգութենէն կտրուիլը թե-
թեւ գործ է, ո՛չ ալ նոր ազգութեան յարիւր. եւ
ո՛չ ալ նոր ազգը այդպէս առանց այլեւայլու-
թեան պատրաստ է անմիջապէս քեզ իսկապէս
իբրը համարելու:

Ահա՛ այդ փոխանցման միջոցին է, որ կը
ծաղկի ասպազային հոգեբանութիւնը:

★
★ ★

Մարդս խորունկ պահանջ մը ունի իր գոր-
ծերն ու վարմունքը հնար եղածին չափ համա-
ձայն պահելու իր սկզբունքներուն եւ բարոյական
ըմբռնումներուն: Ատոր համար ալ, երբ չենք
կրնար յարմարուիլ մեր սկզբունքներուն, մեր
սկզբունքները կը յարմարցնենք մեզի:

«Ի՞նչ բան է որ ազգը, ինչ կարեւորութիւն
ունի ազգութիւնը, ինչո՞ւ են պէտք այդ նեղ ու
աւելորդ կաշկանդումները: Ես մարդ մըն եմ. ամ-
բողջ մարդկութիւնը իմ ցեղս է, ամբողջ աշխարհ-
քը՝ իմ հայրենիքս. կ'երթամ, ուր որ ինծի հա-
ճելի է, ուր որ աւելի յարմար է ճաշակիս, հա-
կումներուս ու հաշուիս: Կը խօսիմ այն լեզուն,
որ ամենէն աւելի գործիս կու գայ եւ ամենէն ա-
ւելի օգուտ կրնայ տալ ինծի: Ի՛մն են մարդկու-
թեան մտքի, արհեստի ու արուեստի բոլոր ար-
տադրութիւնները հաւասարապէս, եւ ես կ'ուզեմ
վայելել բոլորը: Եւ ես կ'ուզեմ բանալ իմ ուժերս

լիուլի, ինչպէս եւ ընդունակութիւններս. եւ կ'ուզեմ աշխատիլ մարդկութեան համար, ամբողջ մարդկութեան» :

Ամենէն առաջ խոշոր թիւրիմացութիւն մըն է մտածելը, թէ մարդկութեան համար ծառայելը տարբեր բան է ազգութեան համար կամ ընտանիքին ու իրեն համար ծառայելէն :

Մարդս կ'աշխատի ամէն բանէ առաջ իր ու իրեններուն պէտքին ու ապրուստին համար. իսկ իր աշխատութեան արդիւնքը կ'երթայ սովորաբար ծառայելու ընկերութեան ուրիշ անդամներուն կամ համայնքին ու պետութեան : Այսինքն՝ ամէն աշխատանք, ուզես-չուզես, գիտակցիս թէ ոչ, ուղղակի կամ շեղակի ճամբաներով կը ծառայէ քու ժողովուրդին եւ կը բանեցնէ, կը հարստացնէ ազգային տնտեսութիւնը, վարչութիւնը, գիտութիւնը կամ ստեղծագործութիւնը, կուզայ կէտ մը, գիծ մը աւելցնելու ժողովուրդի մը դարերէ ի վեր կատարած աշխատանքին ու կուտակած քաղաքակրթութեան : Եւ որովհետեւ բոլոր ժողովուրդները մշտական ու սերտ չփման մէջ են իրարու հետ, իրարմէ կը գնեն, իրարու կը ծախեն, իրար կ'ընդօրինակեն ու կը թարգմանեն, իրարմով կ'ապրին ու իրարու համար կ'արտադրեն, ժողովուրդի մը գրկին մէջ կատարուած ամէն աշխատանք վերջ ի վերջոյ կ'երթայ կը թափուի մարդկային ընդհանուր աշխատանքի ծովուն մէջ :

Ձկա՛յ աշխատաւոր, որ մարդկութեան ու մարդկային քաղաքակրթութեան համար չաշխատի, ինչքան ալ համեստ, անձնական, աղքատի ու աննշան ըլլայ իր աշխատութեան անմիջական նըստատակը, ձեւը, տեղը, դերն ու չափը:

Ատոր համար է, որ մենք միշտ յարգանք ունինք ու պատկառանք կը զգանք ամէն աշխատանքի հանդէպ ու ամէն աշխատաւորի, ըլլայ արտի մը ցանքան ու հունձը, ըլլայ դարբին թէ դերձակ, ըլլայ դաս մը դպրոցին մէջ կամ պաշտօնեայ մը՝ ծռած իր հաշուեթուղթերուն վրայ, ըլլայ եկեղեցիի մը կառուցումը, թէ զիտական երկ մը:

Ամէն աշխատանք կը ծառայէ մարդկութեան. բայց ամէն աշխատութիւն կը կատարուի որոշ տեղի մը վրայ, որոշ պետական պայմաններու եւ հսկողութեան տակ, ամէն աշխատաւոր կը պատկանի ընտանիքի մը, համայնքի մը, ժողովուրդի մը: Նոյնիսկ միմիայն բարձրագոյն մաթեմատիկի խնդիրներով զբաղուող մասնագէտն անգամ, որ կը ծառայէ զուտ գիտութեան եւ իբրեւ թէ ազգութեան հետ ոչ մէկ կապ ու գործ չունի, կը մտածէ ու կը խօսի որոշ լեզուով մը, մտածելու ժառանգուած որոշ եղանակով մը, դասախօս կամ պաշտօնեայ է որոշ երկրի մը, որոշ համալսարանի մը, եւ իր աշխատանքովը կ'ապրեցնէ որոշ ազգի ընտանիք մը: Այսպէս է. ամէն աշխատանք կը կատարուի ազգութեան մը միջոցով եւ կը նպաստէ անմիջապէս ազգութեան մը զար-

զայցմանը: Մարդկութեան ծառայելու միակ ճամբան ազդուութեան մը ծառայելն է, որովհետեւ ամէն աշխատանք հնարաւոր է միայն ընկերային օրգանիզմի մը միջոցով:

Երկրորդ՝ այրուած սրտի միխթարանք եւ մեծխօսիկութիւնն է միայն ըսելը, թէ «Կ'երթամ ուր ինծի հաճելի է, կ'ապրիմ ուր ինծի յարմար է եւ կը խօսիմ այն լեզուն, որ գործիս կու գայ»: Որովհետեւ բնաւ քու կամքէդ ու հաճոյքէդ կախուած բան չէ այդ բոլորի ընտրութիւնը. եւ այդ ընտրութիւնը նո՛ր չէ, որ պիտի կատարուի:

Այս տեսակի ճառեր մտածողը կա՛մ հիւանդ ու հպատակ ազգի մը զաւակն է, տիրապետողի թաթին տակը ճզմուած, կա՛մ օտար ազգի մը գիրկը նետուած զաղթական մը. երկու դէպքի համար ալ որոշ ու պարտադիր է այն լեզուն, որ խօսիս պիտի, հաւնիս թէ չհաւնիս. եւ կեանքի այն ձեւը, որ վարես պիտի: Դեռ աւելին. նոր միջաւայրիդ մէջ գլուխդ պահել կարողանալու, ձեռնարկած գործիդ մէջ յաջողելու եւ քեզի դիրք մը ստեղծելու համար ամէն կերպ պէտք է աշխատիս ըմբռնելու եւ իւրացնելու քու տէրդ դարձած ժողովուրդի աշխատելու եղանակը, պահանջները, քմայքները, ճաշակը, զգալու եւ մտածելու առանձնապատկութիւնները, նիստ ու կացը, երբեմն մեծ դժուարութեամբ, ակամայ եւ երկար ջանքերով: Հին առածը կ'ըսէ՝ ուր որ ապրիս, պէտք է ծածկես հոնտեղի գլխարկը:

Երրորդ՝ իմաստ մը ունի եւ կարելի է ազգութիւնը արհամարհել, երբ այդ թշնամանքը ուղղուած է քու սեփական մայր ազգիդ դէմ, բայց անիմաստ ու կեղծ ճարտասանութիւն մըն է միայն, երբ ուղղուած է բոլոր ազգերու գոյութեան դէմ եւ ընդհանրապէս ազգութեան զաղափարին դէմ: Հազուադէպ բան չէ, որ մարդիկ կամայ թէ ակամայ կորսնցնեն իրենց ազգութիւնը, թողնեն իրենց ազգը. կամ կտրուիլ ուզեն ժողովուրդէ մը, որ զրկուեր է իր անկախ պետութենէն ու բազմաթիւ կուլտուրական հաստատութիւններէն. մոռնալ ուզեն իրենց ծագումը, որ միայն զփուստութիւններ ու անհամութիւններ կը յարուցանէ իրենց: Կարելի է մերժել այս կամ այն ազգը, կարելի է փախչիլ այս կամ այն ազգութենէն. բայց կարելի է միայն մէկ պայմանով մը, որ ճանշնաս, յարգես եւ ստանձնես ուրիշներու, աւելի ուժեղներո՛ւ եւ աւելի բախտաւորներո՛ւ ազգութիւնը, որ իսկոյն երթաս յարելու ուրիշ ժողովուրդի մը կամ որ արդէն յարած ըլլաս ուրիշ ժողովուրդի մը. որովհետեւ անհատն ու ընտանիքը չեն կրնար օդի մէջ կախուած մնալ, առանց որեւէ ընկերային օրգանիզմի մը պատկանելու:

Ո՛չ ուրիշ ազգերն ու պետութիւնները կը հանդուրժեն այդ անկերպ ու անկանոն դրութիւնը եւ ո՛չ մանաւանդ ինքը անհատը կրնայ դիմանալ տեւականօրէն այդ անջատ ու պոչատ, այդ անբնական ու անհոգի ցուրտ վիճակին:

Անհատը՝ իր ազգէն կտրուած՝ նոյնն է, ինչ բառը նախազատութենէ դուրս. դեր չունի. իսկ իմաստ ունի ու չունի: Դեր մը ու որոշ իմաստ մը ստանալու համար, իր իսկական նշանակութիւնը, իր ներքին նրբութիւնը արտայայտել կարողանալու համար պէտք է հիւսուած ըլլայ նախազատութեան մը մէջ:

Բնականոն պայմաններու մէջ անհատի մը կեանքին ամենէն յարմար միջավայրը իր ազգինն է: Հոն է, որ անոր հոգին ամենէն աւելի խորը կը թափանցէ ու կը համակրէ իր շրջապատողներու հոգին, կեանքը, աշխատանքն ու էութիւնը: Օտար ազգի մը մէջ ինչքան ալ երկար իրենց կեանքովը անոնց կենակցիս, օտար մըն ես միշտ թէ ինքզնիքդ այդպէս կը զգաս եւ թէ անոնք այդպէս կը վարուին:

Եւ իր հարազատ միջավայրին մէջն է, ուր ամենէն աւելի լրիւ կրնայ բացուիլ անհատի մը հոգին. իր ընդունակութիւններն ու ունակութիւնները առաջացնող պայմաններու տակն է, որ ամենէն աւելի յաջող կերպով կը բանին այդ կարողութիւններն ու նրբութիւնները. իր աշխատելու եղանակին եւ իր կատարած աշխատանքին պէտք ու ճաշակ ունեցողներու շրջանակին մէջն է, որ կը ծաղկին արհեստներու ու արուեստներու առանձնայատկութիւններն ու տեսակները: Եւ

ինչքան սերտ է կապը ամէն աշխատաւորի ու իր ազգութեան, այնքան աւելի դիւրին է ու բնական իր կատարած գործն ու պաշտօնը, որովհետեւ իր մկաններուն ու ջիղերուն միջովը ազգի մը ժառանգական ու դարաւոր կարողութիւններն ու մըտածումներն են որ կ'աշխատին:

Եւ այնքան աւելի լրիւ է, հիւթալից ու կենսունակ անհատի մը հնարքը, գիւտը, արտադրութիւնն ու ստեղծագործութիւնը, ինչքան աւելի առատ է ծծած հայրենիքի արեւին շոյանքը եւ մայրենի հողին հիւթերը: Բոլոր տեսակի տաղանդները այնքան աւելի արժէքով են եւ այնքան աւելի խորը, ինչքան աւելի խորն են իրենց արմատները ժողովուրդի հողին հոծ խաւարին մէջ: Բոլոր տաղանդները յաջող արտայայտութիւններն են ամբողջ ժողովուրդի մը: Անհատը, ինչքան կ'ուզէ մեծ ըլլայ, իր ժողովուրդովն է մեծ, իր ժողովուրդը ներկայացնելով, իր ժողովուրդը բարձրացնելով: Անհատի մեծութիւնը կը ծլի ժողովուրդի մը մեծութեան ծոցէն եւ հիւանդ ժողովուրդները հիւանդ մեծութիւններ կը ծնին:

Եւ ինչպէս որ անհատի մը Ֆիզիքական ու հոգեկան ուժերը իր ժողովուրդէն է որ կը բխին, այնպէս ալ այս աշխարհիս երեսին անհատի մը մեծագոյն միւլթարութիւնն ու հպարտութիւնը կը բխին նոյն ժողովուրդին եւ նոյն ժողովուրդի քաղաքակրթութեանը ծառայած ըլլալու գիտակցութենէն: Որովհետեւ ի՞նչ է որ անհատը եւ ան-

հատի գործը, ինչքան ալ կ'ուզէ մեծ ըլլայ ու կարեւոր: Օրուան մը կեանք, որ կը վառի ու կ'անցնի, տեղը կը մնայ պարապ անուն մը, իբրեւ մոխիր: Մեծ ու բարդ ամբողջութեան մը պատկանելու զգացումը եւ այդ ամբողջութեան թափած յարատեւ ճիգերուն ու ջանքերուն համար վառուած ըլլալու գիտակցութիւնն է, որ աւելի խոր իմաստ ու տեւականութիւն կու տայ մեր կատարած աշխատանքին, որով եւ աւելի արժէք ու տեւականութիւն՝ մեր անհատական կեանքին:

Այս բոլորը բնական պայմաններու մէջ պարզ ընազդներ են ամէն մէկ անհատի հոգիին խորքը, առանց գիտնալու, առանց մտածելու, ճիշդ այնպէս, ինչպէս ծիծեռնակը, որ իր բոյնը կը շինէ, ինչպէս մեղուն, որ մեղը կը կրէ իր փեթակը: Երբ այս բոլորի մասին կը խօսուի, ըսել է՝ արդէն հիւանդ են պայմանները:

Անհատի ծագումը եւ ստացած ժառանգութիւնը, ծածկ կաթն ու կըթութիւնը, անհատի ընտանիքն ու կեանքին մէջ ունեցած դիրքը, անհատի տաղանդն ու ստեղծական ուժը, անհատի կատարած գործն ու գործին տեւականութիւնը, այս բոլորը ազդային սեփականութիւն է, դարաւոր աշխատանքի եւ երկար սերունդներու ապրումով ձեռք բերուած արդիւնք ու հետեւանք: Անհատը բողբոջ մըն է, տերեւ մը, ծաղիկ մը՝ ծլած այդ ծառի ճիւղերէն մէկուն վրայ, եւ կը ծառայէ գոյութեանն ու զարգացմանը այդ ծառին:

Եւ ատոր համար է, որ անհատը՝ ազգէն
կտրուած՝ այլեւս կենսական դեր չունի, թէեւ
կրնայ ըլլալ ինքնին շատ ընդունակ, կենսալից ու
բուրումնաւէտ, թուփէն փրցուած աղուոր ծաղկի
մը նման:

Ժ.

ԱԶԳԵՐՈՒ ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ

Ազգերու փոխադարձ չփումը միշտ է եղեր,
նոյնիսկ պատմութեան հնագոյն շրջաններուն մէջ,
եւ սովորաբար մեր ենթադրածէն շատ աւելի չա-
փերով: Եղեր է թէ՛ առեւտուրի ու բարի դրա-
ցութեան երթեւեկն ու հազորդակցութիւնը, թէ՛
պատերազմի ու տիրապետութեան հետեւանքով
աւելի սերտ կապն ու գործակցութիւնը:

Դարերու հետ այդ չփումը բնականօրէն ա-
ւելի ու աւելի է շեշտուեր ու բազմակողմանի
դարձեր: Ինչքան որ ազգերը քաղաքականապէս
զարգանան, այնքան աւելի շատ կ'արտադրեն թէ՛
նիւթական, թէ՛ բարոյական բարիքներ եւ միւս
կողմէն կը կատարեւազործեն ու կը դիւրացնեն
հազորդակցելու միջոցները եւ կը կարճեն գոր-
ծադրուելիք ժամանակը:

Այդ տեսակէտէն մեծ դեր է խաղցած ցամա-
քային գլխաւոր ճամբաներու կատարեւազործու-

թիւնն ու ձիւրու գործածութիւնը հին աշխարհի համար, իսկ ծովային ճամբաներու բացումն ու շոգիի գիւտը մեր արդի քաղաքակրթութեան համար :

Շողենաւ ու շողեկառք, ահա՛ մայրը արդի նիւթական ու բարոյական հաղորդակցութեան անօրինակ զարգացումին. չէ՞ որ այդ մօր մեծցուցածն են նաեւ փոստան ու լրագիրը : Եթէ վերան աւելցնենք հեռագիրն ու հեռախօսը, եւ նորագոյն գիւտերը՝ անթեղն ու օդանաւը, պարզ կը դառնայ, թէ ի՞նչ ենք շահած մեր մտքերու, մեր ասլրանքներու ու մեր անձերու փոխադրութեան ու հաղորդակցութեան տեսակէտէն, թէ՛ իբրեւ արագութիւն, թէ՛ դիւրութիւն եւ թէ՛ քանակով :

Նայէ՛ անգամ մը վրայ, նայէ՛ ամէնօրեայ սեղանիդ, փնտռելով ծաղումն ու անցած ճամբան ամէն մէկ իրի, ակնարկ մը նետէ օրաթերթիդ տուած անթել ու թելաւոր հեռագիրներու դէզին : Ի՞նչ կապ աշխարհքի բոլոր մասերուն միջեւ, աշխարհքի բոլոր ազգերուն : Ամէնքը կ'աշխատին ամէնուն համար : Ամէն մէկուն առած սխալ թէ չիտակ քայլը այս կամ այն ձեւով կը դպչի ամէնուն, առնուազն հետաքրքիր է եւ ուշադրութիւնը կը դրաւէ ամէնուն : Եւ ի՞նչ հսկայական տնտեսական ձեռնարկներ կը խորհուին, կը հիմնուին ու կը գործեն ամէն օր դրամազլուխներով, որոնք արդիւնքն են աշխարհիս բոլոր մասերէն հասնող բաժնեւճարներու. եւ կը վարեն աշխատանքներ,

արդիւնադործութիւնն ու հիմնարկութիւններ, գընում ու վաճառում, բոլոր ազգերու հետ, բոլոր ազգերու հողին վրայ եւ հողին տակը, բոլոր ազգերու ջրերուն վրայ եւ ջուրին տակը:

Այս աստիճանի սերտութեան, բարդութեան, յաճախութեան ու բազմակողմանիութեան հասած յարաբերութիւնները այլեւս անկարելի է թողնել առանց հսկող, վարող ու դժուարութիւններն ու դժգոհութիւնները հարթող վերին մարմնի մը, եթէ կ'ուզենք առաջն առնել տնտեսական խոչոր անախորժութիւններու, ընդհարումներու, քրիզներու, անակնկալ հսկայական կորուստներու, սուլի, ատելութեան ու սպառնալիքներու:

Մանաւանդ որ հետզհետէ կատարելագործընունդ սպառնալիքներն ու մասնագիտութիւնը, ընդհանուր պարտադիր զինուորութիւնը եւ քաղաքակրթութեան հետ, թէեւ դանդաղ, բայց եւ այնպէս նրբացող մարդկային խիղճը անհանդուրժելի կը դարձնեն տասնեակ միլիոնով մարդկային կեանքերու եւ տասնեակ միլիարդներով կուտուրական բարիքներու այդ սանձակոծ ու զազանային փճացումն ու վատնումը:

Այս բոլորէն ահա՛ ծայր կ'առնէ միջազգային մարմնի մը գաղափարը, որ մէկ կողմէն չափաւորէր ազգերու զինումն ու զինուորումը, եւ հընար եղած բոլոր միջոցներով հաշտեցնէր ու վերջացնէր զինական ընդհարումները ազգերուն մէջէն, իսկ միւս կողմէն դառնար կանոնաւորող

Հաստատութիւն մը գլխաւորապէս տնտեսական , բայց եւ ընդհանրապէս ամէն տեսակի միջազգային յարաբերութիւններու :

Մասնաւոր հարցերու վերաբերմամբ եւ մասնաւոր պետութիւններու մէջ այդ ուղղութեամբ քայլեր արդէն առնուած էին գործնականին մէջ : Պէտք էր ընդհանուր եւ օրինական եւ ամէնուն կողմէ ընդունուած Հաստատութիւն մը : Մեծ պետութիւններու միջեւ տեղի ունեցող քանի մը խարխաւումներէ ետքը , առաջին այդ տեսակի փորձ մը եղաւ Լահէի խորհրդաժողովը պատերազմէն առաջ . իսկ պատերազմէն ետքը երկրորդ աւելի որոշ , աւելի լայն ու աւելի պաշտօնական փորձն է ահա՝ Ազգերու Լիգան [դաշնակցութիւն] :

Անշուշտ դեռ չա՛տ թերի եւ չա՛տ անուժ մարմին մը , ինչպէս որ կ'ըլլան բնականարար ամէն բանի առաջին փորձերն ու որոնումները , բայց ատիկա՛ է ճամբան : Ա՞յս լիզան է , որ պիտի կատարելագործուի հետզհետէ , թէ՞ պիտի դայ ուրիշ մը կամ դուցէ ուրիշներ , ատոր պատասխանը կու տայ յառաջիկայ դարերու պատմութիւնը :

Ինչ որ հիմա գիտենք այսչափն է միայն , որ ազգերու կանոնաւոր , տեւական ու օրինական կապակցութիւնը կեանքի ու զարգացման բերած անհրաժեշտութիւնն է . եւ այս թէ այն ձեւով պէտք է իրականանայ ազգերու դաշնակցութիւնը : Հե-

տըզհետէ դառնալով աւելի ու աւելի լըիւ, ան-
խտիր բոլոր ազգերու մասնակցութեամբ, եւ քայլ
առ քայլ կեանքի բոլոր բազմակողմանի երեւոյթ-
ները ընդգրկելով, ստեղծելով միջազգային տըն-
տեսական վարչութիւն, միջազգային օրէնք ու
դատարան, միջազգային զինուորական ու քաղա-
քական հսկողութիւն, միջազգային լեզու, մի-
ջազգային չափեր, եւ ուրիշ:

Այսպէսով թէ՛ օրուան միջազգային քաղաքա-
կանութեան իրական ընթացքը եւ թէ՛ ապագայի
հեռանկարը մեզի ցոյց կու տան ո՛չ թէ ազգերու
ոչնչացումն ու վերացումը, այլ ընդհակառակն
բոլոր ազգերու գործակցութիւնն ու կապակցու-
թիւնը: Ազգե՛րն են, որ եղա՛ծ են եւ ե՛ն ընական
հիմքը մարդկային խումբերու եւ միութեան.
այդպէս ալ ազգե՛րն են, որ կամաց-կամաց պի-
տի դառնան հիմնական միաւորները համամարդ-
կային կապակցութեան ու դաշնակցութեան:

*
* *

Իսկ ինչե՞ն գիտենք, որ հենց ազգերու կա-
պակցումը չէ, որ տանելու է մեզի դէպի ազգե-
րու վերացումը:

Հետզհետէ կապերը կը սերտանան, յարաբե-
րութիւնները կը խտանան, բոլոր ժողովուրդները
կը խառնուին իրարու, բոլոր բարքերը, կեանքի
բոլոր ձեւերը, նիստ ու կացը կը նոյնանան, բո-

լոր լեզուները կը մեռնին, տեղի տալով միակ հարուստ ու հրաշալի լեզուի մը, ամբողջ մարդկութիւնը կը կառավարուի միայն մէկ-հատիկ արդար ու խելացի վարչութեան մը ձեռքին տակը, մէջտեղէն վերցնելով բոլոր մանր ու խոշոր անձնասէր ու ինքնամոլ պետութիւնները, եւ կու գայ իտէալ միութիւնը, մարդկութիւնը մէկ խումոր, մէկ ազգ, մէկ պետութիւն, մէկ լեզու, մէկ քաղաքակրթութիւն:

Նախ՝ որպէսզի այդ տեսակ բան մը հնարաւոր դառնայ գո՛նէ ենթադրաբար, պէտք են հազարամեակներ: Որպէսզի ուսը, չինը, Փրանսացին ու գերմանացին, քաՖրն ու Թուրքը թողնեն կամ մոռնան իրենց լեզուն, սովորութիւնները, կեանքի ըմբռնումը եւ նոր լեզուով մը մտածեն, զգան ու խօսին, փոխուին հոգեպէս եւ խմորուին մարդկային միակ տիպին, դուրս գալով իրենց ազգային կաշիէն. ատոր համար առնուազն այնքան ժամանակ է հարկաւոր, ինչքան ժամանակ որ անհրաժեշտ է խառն ամուսնութիւններու եւ երեւակայական նոյն ու նման կեանքի պայմաններով նեղրի, հնդիկի, մոնղոլի ու եւրոպացիի աչքերը, քիթը, գանգն ու կազմը ընդհանուր յայտարարի բերելու համար:

Իսկ ինչ որ հազարաւոր տարիներէ ետքն է իրականանալու, ատոր մասին վիճելը հիմա մեզի համար գործնական ո՛չ-մէկ արժէք չունի: Ատոր վրայ հիմնել ցանկանալը մեր այսօրուան բռնելիք

ընթացքին՝ կ'ըլլայ կատարեալ երեխայութիւն . որովհետեւ ինչքան ալ որ խնայողութեամբ քաներ ուզենք ու մտածենք այդ հեռաւոր ապագաներու մասին , պէտք է վստահ ըլլանք , որ իր ժամանակին կատարուելիքը ո՛չ մէկ նմանութիւն չէ ունենալու մեր արդի կարճ խելքով մրտածածի ու երեւակայածի հետ : Միեւնոյն է , թէ ասկէ քանի մը հազար տարի առաջ քարայրներուն անկիւնը պզզած ու արջի մորթին մէջ փաթթուած մարդը մեր արդի քաղաքակրթութեան վրայ իր խեղճ գլուխը յողնեցնէր :

Մինչեւ հիմա ազգերն են եղեր մարդկային ընկերութեան հիմնական միութիւնը , անոնք են եւ հիմա , եւ անոնք են ըլլալու հաստատ յամենայն դէպս դեռ բաւական երկար դարեր . ասիկա չմոռնա՛նք : Իսկ անկէ ետքը հեռաւոր ապագաներու մասին ով ինչ կ'ուզէ թող երազէ կամ հաւատայ ու դաւանի . իր բարի ցանկութիւնը : Ատիկա դուցէ շատերուն համար աւելի կրօնական պէտք մըն է , քան քաղաքական ու քաղաքացիական :

*
* *

Բայց քանի որ արդէն մտեր ենք կարծիքներու ու հաւատալիքներու աշխարհը , պէտք է յայտնեմ , որ ես անճնապէս բնաւ համակարծիք չեմ եւ չեմ կրնար հաւատք ընծայել միազգ ու միախմոր համամարդկային միակութեան մը :

Եւ ահա՛ թէ ինչու :

Նկատելի է , որ տիեզերքի ու աշխարհիս բոլոր հիմնական երեւոյթներու առաջացման մէջ կը գործեն միաժամանակ երկու հակադիր ուժեր , կամ աւելի ճիշդ է ըսեմ , նոյն ուժի երկու հակադիր ծայրերը : Այսպէս՝ տիեզերքի արդի կայուն վիճակը արդիւնք է վանողական ու ձգողական ուժերու միաժամանակ գործելուն . եթէ գործէր միայն ձգողական ուժը , բոլոր երկնային մարմինները կը սեղմուէին իրարու , կը ճզմուէին , կը պնդանային ու կը գոյանար միակ կարծր ու անկենդան զանգուած մը , անշարժ ու անասան : Ընդհակառակն , եթէ գործէր միայն վանողական ուժը , բոլոր աստղերը , բոլոր մարմինները , բոլոր մասերն ու մասնիկները կը վանէին իրար , կը ցրուէին , կը փախչէին իրարմէ , եւ տիեզերքը կը դառնար ատոմներու փոշի , այսինքն՝ երեւի բնաւ ատոմ ալ չէր ըլլար :

Նոյն երեւոյթը օրգանական կեանքին մէջ , ուր ժառանգականութիւնն ու փոփոխականութիւնը , իրրեւ երկու հակադիր ուժեր կու գան միաժամանակ գործելու եւ ծնունդ ու զարգացում կու տան կեանքին : Ամէն բոյս ու կենդանի հասեր է իր արդի վիճակին իր այն ունակութեան շնորհիւ , որ անդամ մը ձեռք բերուած յատկութիւնը կը պահէ պինդ ու կը յանձնէ յաջորդին . եղածը պահել , ինչքան կարելի է պինդ պահել , չթողնել որ եղածէն շեղուի , փոխուի ու կորչի : Բայց եթէ

օրգանական մարմինը միայն այս ունակութիւնը ունենար, առաջադիմութիւնը կանգ կ'առնէր հենց առաջին քայլին վրայ: Սակայն կը գործէ անոր կից երկրորդ մեծ սկզբունքը օրգանական կեանքի՝ նախորդին տրամադծօրէն հակադիր՝ յարամփոփոխութիւնը, այսինքն ամէն ապրող մարմնի մշտական փոփոխումը, մշտական յարմարումը իր շրջապատին եւ իր վրայ ազդող նոր պայմաններուն: հոսկէ կ'առաջանան անթիւ ու անվերջ նոր ձեւեր, նոր ունակութիւններ, որոնք ժառանգութեամբ կ'ամրանան, կը պահուին եւ օրգանական կեանքը կը հարստանայ ու կը բարդանայ:

Նոյն երեւոյթը մարդուս կուտուրական կեանքին մէջ, ըլլայ այդ երեւոյթը քաղաքական, կրօնական, գիտական, թէ ուրիշ, ուր այդ երկու հակադիր ու միաժամանակ գործող ուժերու աւելումն է պահպանողականութիւն եւ յառաջդիմականութիւն:

Բնութիւնը այսպէս է, մէկ ձեռքով կը հրէ, միւս ձեռքով կը քաշէ: Մինչեւ որ նոյն ուժի բացասականն ու դրականը իրարու չբախին ելեկտրական կայծը դուրս չի դար:

Այդպէս ալ ահա՛ մեր ընկերային կազմը մէկ կողմէն ձգտում ունի աւելի ու աւելի մեծ նմանութիւն ու նոյնութիւն առաջացնելու իր բաղադրիչ միաւորներու մէջ, աւելի ու աւելի շատցնելու անհատներու իրարու հետ ունեցած ընդհանուր եւ նման կողմերը, աւելի ու աւելի բազմա-

ցընելու ազգերու միջեւ եղած նմանութիւնները, որով եւ հետզհետէ կը շատնան անհատը անհատին եւ ազգը ազգին կապող ընդհանուր յատկութիւնները: Միւս կողմէն կը գործէ հակադիր ուժը. ինչքան անհատը զարգանայ, ինչքան կեանքը բարձրանայ, ինչքան ազգի մը քաղաքակրթութիւնը բարդանայ, այնքան աւելի շատ եւ աւելի ուժեղ կը դառնան անոնց առանձնատուկ նորութիւնները կա'մ հիները փոփոխելով ըստ իրենց անհատական պահանջներուն, կա'մ հինն ու նորը սրելով ու շեշտելով որոշ ուղղութեամբ: Մէկ կողմէն՝ հաւատարացում, միւս կողմէն՝ անհատականացում. մէկ կողմէն՝ կեդրոնաձիգ, դէպի նոյնութիւնը, նմանութիւնը, միութիւնը ձգտող ջանքեր. միւս կողմէն՝ կեդրոնախոյս, դէպի տարբերութիւն, բազմազանութիւն, ուրոյնութիւն:

Միթէ մեր աչքին առջեւ չե՞նք տեսներ, թէ որքան շատցած են, հինին հետ համեմատած, մարդը մարդուն եւ ազգը ազգին նմանեցնող միտքի, ըմբռնումի, ճաշակի, ասրուստի, հազդուստի, աշխատանքի ու պետական կազմի ընդհանուր դարձած երեւոյթները: Բայց եւ միաժամանակ որքա՞ն աւելի ու աւելի ուժեղ կերպով կը շեշտուի մեր աչքերուն առջեւ, մարդու եւ ազգերու զարգացմանը զուգընթաց, ամէն անձի, ամէն ընտանիքի, ամէն ազգի ուրոյն անհատականութիւնը: Ինչքան իրար կը շփուինք, ինչքան իրար կ'ընդո-

ըինականք, ինչքան շատերու հետ կ'ապրինք, ինչքան իրարմէ կը սորվինք ու իրար կը կապենք, այնքան աւելի կը շեշտուի ու կը մեծնայ մեզմէ ամէն մէկուն իրարմէ ունեցած տարբերութիւնը եւ տարբերութիւն ունենալու գիտակցութիւնը: Նոյնն է եւ ազգերու վիճակը:

Ատոր համար է, որ ես չեմ կրնար երեւակայել աշխարհիս բոլոր անկիւնները եւ բոլոր ժողովուրդներուն մէջ նոյն պետական, վարչական, դատական, կրթական, կրօնական կազմը, ինչքան ալ հեռուոր դարերու մէջ միտքս մխրճի. ընդհակառակն քանի կը հեռանամ, այնքան տարբերութիւնները շեշտուած կը տեսնեմ: Ի հարկէ, շատ սկզբունքները կ'ըլլան նոյնը, թէ՛ արդէն գոյութիւն ունեցող սկզբունքները եւ թէ՛ մանաւանդ դեռ ծնունդիք սկզբունքներ, բայց այդ սկզբունքներու ըմբռման ու դործադրութեան ձեւը, չափը եւ եղանակը կ'ըլլայ հիմնովին տարբեր: Եւ ինչքան ընդհանուր սկզբունքներն ու ընդհանուր կերպերը շատնան, այնքան ալ բնականաբար կը շատնայ այդ սկզբունքներու ու կերպերու տարբեր առումը եւ փոփոխակները:

Օրինակի համար, անցընենք մեր մտքին առջեւ հասարակապետական ու պարլամենտական սկզբունքներու եւ կերպերու ըմբռնումն ու դործադրումը եւրոպական, ասիական ասիոյիկեան, ամերիկեան ու աւստրալիական զանազան ժողովուրդներուն մէջ, որոնք բոլորն ալ իրարմէ են

կաղապարած իրենց հաստատութիւնները եւ իրար
են կապկած : Եւ իրա՛ւ . ինչքա՛ն նման ընդհանուր
զօեր . բայց եւ ի՛նչ ահագին զանազանութիւն ,
երբ ատոնցմէ ամէն մէկը միւսներուն հետ կը հա-
մեմատենք :

Ատոր համար է , որ ես չեմ կրնար երեւա-
կայել , թէ մէկ ու միակ լեզու մը խօսին ժողո-
վուրդները ամէն տեղ , եւ մեռնին ու չքանան բո-
լոր միւս եղած ու ըլլալիք լեզուները : Նոյնիսկ
եթէ ենթադրեմ , որ կախարդական գաւազանով
մը այսօր իրականութիւն դարձած ըլլայ այդ ան-
կարելիութիւնը . վաղն իսկ կը սկսուն տարբե-
րութիւններն ու զանազանացումները աշխարհիս
զանազան գօտիներուն , կլիմաներուն , բարձունք-
ներուն ու տափաստաններուն վրայ : Միթէ նո՞յնն
է մնացեր անգլերէնը , մանաւանդ խօսուող անդ-
լերէնը . բրիտանական կղզիներուն , Միացեալ Նա-
հանդներուն ու Հարաւային Ափրիկէի մէջ եւ այ-
լուր , քանի մը դարէն ատոնք տարբեր լեզուներ
են : Ես կը տեսնեմ լեզուներու ճիւղաւորումը ,
շատացումը , բայց չեմ տեսներ ոչնչացումն ու վե-
րացումը : Ընդհակառակն , ապագային , երբ մի-
ջազգային լեզու մը ընդհանրանայ մարդկային զա-
նազան մասերուն միջեւ հաղորդակցութիւնը ղիւ-
րացնելու համար , երբ վերնան արուեստական-
քաղաքական արգելքները եւ մարդկային խումբե-
րուն իրական ազատութիւն տրուի իրենց սիրած
եւ ուզած լեզուովը արտայայտուելու , լեզուները

պէտք է աւելի շատնան ու մանրանան: Նոյնիսկ արդի միեւնոյն գրական լեզուն գործածողներուն մէջը անջատում կ'իյնայ. օրինակ, փոքր-ոռւաններու ձկուն ու սիրուն լեզուն, որ մեծ-ոռւաները մինչեւ հիմա բռնի խեղդելու են. եւ ի՛նչքան, ինչքան ատոնց նմանները:

Յետոյ՝ պէտք չէ մոռնանք, կենդանի խօսակցութեան ու կենդանի գրականութեան մէջ, ինչպէս եւ բեմի վրայ, համեմատաբար ի՛նչ սառն է ու չոր գրական լեզուն ամէն ժողովուրդի մէջ, համեմատելով «ժողովուրդի» գունաւոր, աշխուժ ու «համ ու հոտ» ունեցող լեզուին հետ: Ընդհանրացման ու տարածման անխուսափելի թերութիւնն է ատիկա:

Եւ ճիշդ ատոր համար կասկած չկայ, որ ապագայ միջազգային լեզուն իր բոլոր գործնական առաւելութիւններուն կից, անհամեմատ աւելի սառն, անհամ ու անկենդան է ըլլալու, քան արդի գրական լեզուները, որով եւ անհամեմատ աւելի խորթ բոլոր ժողովուրդներու կեանքին, սրտին ու բերնին: Անիկա միշտ պիտի մնայ, իբրեւ սովորովի լեզու մը, երբեք մայրենի:

Այսպէս ալ չեմ կրնար երեւակայել նոյն բարձն ու վարքը, նոյն սովորութիւններն ու կարգը, նոյն ստեղծելու կերպերը, նոյն աշխատելու եղանակը, նոյն հոգեկան հակումները, նոյն թերութիւններն ու առաւելութիւնները, ուրիշ խօսքով նոյն հոգեկան խմորը ամէն ժողովուրդի մէջ,

ինչքան ալ որ սերտանայ անոնց փոխադարձ շըփումը :

Առաջին հայեացքով այս բոլոր բաներուն մէջ եղած ազդային տարբերութիւնները կրնան նկատուիլ շատ պատահական. երկրորդական, անկարելորդ ու չնչին : Բայց միթէ այդպէս չէ՞ անհատներու մէջ եղած զանազանութիւնն ալ :

Այդ բոլոր «մանր ու մունր» ու «չնչին» բաներն են, որ դումարուելով դէմքը դէմքէն, հոգին հոգիէն եւ ժողովուրդը ժողովուրդէն կը տարբերեն : Ո՛չ թէ ազգութիւններու հետզհետէ կրճատումը եւ բոլորի հունցումը մէկ ընդհանուր տաշտի ու խմորի մէջ, այլ ընդհակառակն, քանի դարերը հեռանան, այնքան ազգերը պէտք է շատանան եւ աւելի մանրանան. ճիշդ այն չափով ինչ չափով որ բնական պայմաններուն աւելի ազատ ընթացք տրուի եւ քաղաքական տիրապետական նկատումներ հակառակ ուղղութեամբ չաշխատին :

Մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան զարգացումը մեզի կը տանի դէպի աւելի ասլակեղրոնացում, դէպի փոքր ազգութիւնները, ի հարկէ ընդհանուր դաշնակցութեամբ :

Եւ վերջապէս ի՞նչ չոր ու դաժան երազ է ատիկա, անպատճառ մէկ ազգութիւն մը, մէկ պետութիւն մը, մէկ լեզու մը, վերջապէս միայն մէկ ժողովուրդ մը ստեղծելու երազը : Միեւնոյն է, թէ ձգտինք ունենալու միայն մէկ տեսակի պտուղ մեր այգիներուն մէջ, մէկ տեսակի

խմիչք ու երաժշտութիւն, մէկ տեսակի դործարան ամէն մէկ առարկայի արտադրութեան համար, մէկ ազգի ձուկ ծովերուն տակը եւ մէկ ազգի բանահիւսութիւն գրական ծովուն մէջ:

Անկարելի է ու աւելորդ այդ բոնի սահմանադրումը, ի դուր է մեր վախը այլազանութիւններէն, եւ անպտուղ է մեր պաշտամունքն ու խոչալացումը միասեռութեան ու միաձեւութեան:

Փամանակ մը մարդիկ կ'երագէին միայն անդիւի աշխարհին համար այդ խոչալը, երբ բոլորս միասեռ ու միաձեւ հրեշտակներ պիտի դառնանք ու պիտի վայելենք հաւասարապէս Աստծու մը տեսութիւնը: Այդ հաւատքը հիմա փոխադրեր են ասդիւի աշխարհքը, թէեւ մարդիկս շատ հեռու ենք անսեռ հրեշտակներ ըլլալէ եւ աւելի եւս հեռու ճշմարտութիւնը տեսնելէ:

Բնութիւնը սակայն, որ մեր երազները հաշուի առնել չգիտէ, այդ կարգի միատեսակութիւններ, միահունցութիւններ ու միազանգութիւններ չի սիրեր: Բնութեան ստեղծագործական եղանակը հիմնուած է շարունակ նոր դոյներ ու նոր ձեւեր, նոր տեսակներ ու նոր ազգեր առաջացնելու վրայ:

Եւ կարծեմ մեղմէ ամենէն աւելի իմաստունը, եւ իր բանը գիտցողը, բնութիւնն է նորէն, ինչպէս եւ ամենէն աւելի օգտակար ու գեղեցիկ ըստեղծագործութիւններուն հեղինակը՝ նոյն բազմադոյն ու բազմացեղ բնութիւնն է նորէն:

ԳԻՆ

Լիբանան

Արտասահման

~~7~~ 1. ոսկի

2 տոլար

Կեդրոնատեղի

Librairie HAMASKAÏNE
10, Rue Hussein Beyhoun
Beyrouth — LIBAN

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ

ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Պատուէր 497

Տպագրական 2000

Պրակ 8¹/₄

Աւարտում 19-7-79

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

PRINTED IN LEBANON — HAMASKAÏNE W. SETHIAN PRESS

«Ուրիշ խօսքով՝ մարդկության ու քաղաքակրթության վարձացման հետ ազգութիւնն ու ազգայինը ո՛չ թէ կը թուլնայ, կը հիւծուի ու կը մեռնի, ինչպէս մեզի հաստացնել կ'ուզեն, այլ ընդհակառակը քաղաքակրթուիլը ու միշտ բարձր ձեռք տիլը ամենէն հիմնական պայմանն է ազգութիւններու վարձացման, ազգային գծերու ուժեղացման, ազգային գանձերու դիպման ու իր ուրոյնութեան զնահատումին»:

